

Ferid Selimi

Kujtimet e thinjur (roman)

Preshevë, 2007

Kujtimet e thinjur (roman)

Shënime për autorin

Ferid Selimi u lind në Preshevë, më 7 prill 1963. Shkollën fillore e kreu në vendlindje, të mesmen-drejtimi i farmacie, e kreu në Leskoc, ndërsa Fakultetin Filologjik, Gjuhë dhe Letërsi Shqipe në Prishtinë. Ishte themelues, botues dhe kryeredaktor i revistës për fëmijë "Kënaqina" në Preshevë. Një kohë punoi gazetar në "Zëri".

Studimet postdiplomike - Drejtimi: Administrativopolitik i vijoi në Institutin Për Studime Bashkëkohore - Universitetin "Dardania" në Prishtinë.

Botoi: "Muzeu i Jetës", poezi "Jeta e re", 1997
"Mizëkapuçët", satira "Ura", 2004

Ky është libri i tretë.

Jeton dhe vepron në Prishtinë.

I

1.

Pas dyzet viteve, për të parën herë, takoja Ramadanin e Fazë Kuqit. Ishte një ndjenjë që në mua zbarkoi shumë pyetje, që u duhej përgjigje. E ato ishin të shumta: Çfarë është ky njeri? Çfarë sjellje ka? Për çfarë do të bisedojmë? Kah t'ia fillojmë etj. etj.

Përgjigjet më vinin pa dashur, më mbështilleshin nëpër kokë: Duhej të jetë i gjallë m'u si vepra e tij. Duhej të jetë i këndshëm dhe i hapur në dialog. Do të duhej të jetë rrëfimtari dhe përshkrues i mirë i gjërave. Vërtet, ky, do të duhej të ishte ai. Mu kishte ngulitur në tru se ai do të ishte i këtij karakteri. Deri te kjo bindje më kishte nxitur leximi i disa tregimeve të tija ku, përherë, ama në çdo tregim, gjeja nga diçka të re.

Sipas përshkrimeve që bënte, sipas peizazheve që nguliteshin në parafytyrim, shfaqeshin përmes atyre tregimeve vendet dhe shtëpitë e vogla që i ngjasonin kasolleve, siç i quante ai. Duke shëtitur faqeve të atyre tregimeve gjeja hapësira të panjohura, por që më bëheshin të mijat; hapësira të tilla që, edhe kalimtarëve të rastit, apo më mirë të thuhet

- lexuesve të rastit pamjet e tilla u bëheshin të njohura fare, sikur edhe mua që e jetoja atë ambient.

Lugajës, ia njoha, të gjitha birucat nëpërmjet tregimeve të tij.

Qyteza, ambienti i ngjarjeve, është e vogël, por ama thuhet ta ketë sherrin e madh.

“Ah ju të Preshevës e keni sherrin e madh”! - thonë.

Anasit, janë mësuar me këtë thënie dhe nuk hidhërohen fare, ngase kjo thënie është bërë përditshmëri, si një refren i zakonit që të pret kudo e kurdo, kur të bëhet pjesë e zhurmës. Ishte edhe një epitete tjetër që shushurihej, si pjesë e rrëfimeve: “Sherri i Preshevës n’derë t’Stambollit” Siç ndodh zakonisht, rrëfimet përshkohen me legjenda. Për këtë rrëfim ekzistojnë dy e më shumë legjenda. Në këto legjenda duhet të ketë diçka të vërtetë, por cila nga këto është më e vërteta që përkon me realitetin, asnjëri s’di ta thotë.

2.

Në kokën e tij kishin bërë fole shumë kujtime. Fillimi i viteve të gjashtëdhjeta, e gjeti në perëndim. Ishte larguar në kohën e sundimit të kërbaçit dhe milicist. Koha, kur as kishte guxuar të paramendonte se dyzet vjet më vonë, do të mund të kthehej aty ku kishte lindur, ku i njëjtte gurin e drurin, ku mund të vëzhgohej çdo gur e mur dhe ku kërbaçi ta vijëzonte shpinën njësoj, si kur përshëndetje e si kur kaloje pa përshëndetur.

U largua, para se të shijonte sadopak një jetë më normale, nëse mund t'i thuhet jetë normale asaj kohe, të fillimit të viteve të shtatëdhjeta kur u liberalizua paksa jeta dhe frymëmarrja sikur ishte tjetër fare. Ishin këto vite, kur vërehej një çikë sigurie e lëvizjes, por me gjithë këtë vazhdonte të ishte ajo gjendja amorfe, kur njerëzit nuk arrinin t'i siguronin vetit fare punë e cila do t'u sigurate jo vetëm bukën, por edhe disponimin për jetë dhe do të kurseheshin nga rrugët ku sikur numëronin hapat derisa shëtisnin kot, derisa kërkonin punë që s'gjendej se nuk gjendej.

I kujtonte vitet e hershme ai, vitet e rinisë dhe djalërisë. Kujtonte lugajazit e vet dhe vështirësitë që u sillte jeta.

"Ishte ajo kohë, kur vështirë gjendej një vend pune". - u dëgjua të thotë Ramadan Fazë Kuqi, për të vazhduar: "Së paku ndonjë mbështetje në punë sezonale..." -e përfundoi mendimin dhe sërish u zhyt në kujtime.

Shikimin e kishte drejtuar kah gardhi i Zekës dhe për një kohë nuk nxori zë. Tek shikonte atë gardh të thurur me thupra, këtu e sa vjet më parë, iu kujtua edhe koha kur me të atin, Fazën, e thurnin gardhin. Ishte një marrëveshje e pashkruar mes fqinjëve dhe thurja e gardhiqeve bëhej me rend. Një herë e thurte njëri, pastaj herën tjetër, tjetri. Kështu, gati çdo vit, por, si duket, pas vdekjes së Fazës, ky gardh nuk ishte ripërtërirë. Thuprat ishin tharë dhe gardhi sa nuk kishte rënë

për tokë. Por, ama, më nuk kishte kafshë që do të hynin e do të bënin ndonjë dëm. As fëmijët më nuk silleshin nëpër kodra.

Fëmijët e sotëm janë fëmijë të epokës së internetit. Të gjitha lojërat i bëjnë me ndihmën e internetit. S'ka më "xhukla" as lojë të kutisë, as "çelik" e as "oll dimi". Këto lojëra kishin tretur së bashku me fëmijërinë e tij. Ashtu, duke menduar, sërish kujtimet iu kthyen te njerëzit e kohës së tij, kur ai ishte i ri. Kujtonte lugajasin e asaj kohe e, me vete, murmuriste:

- Shpresonin, ata, -tha si në vete Ramadan Fazë Kuqi,

- mos ndoshta, në repartin e grumbullimit dhe përpunimit të duhanit që njihej me emërtimin Monopoll, do të kërkoheshin punëtorë.

Gruaja e tij, që ishte në dukje më e re se ai, kishte ardhur nga Fieri dhe ishin martuar para disa viteve. Për të ishte hera e parë që vizitonte Lugajën. Ajo, para se të martohej me Ramadan Fazë Kuqin, as kishte dëgjuar për Lugajën. Por, prej kohës që ishte me të, kishte mësuar shumëçka, nga i shoqi.

Ishte ulur përbri tij dhe herë shikonte atë e herë oborrin. Atë oborr që ishte rregulluar mirë e punuar me kujdes çdo kënd i tij. Në të kishte lule të llojeve të ndryshme, dhe disa rrënjë domatesh, por kishte edhe purrinj, që Ramadan Fazë Kuqi i pëlqente pa masë, sidomos kur ato përgatiteshin

në formën e piteve, të lakrorëve siç u thoshin në Lugajë.

- Lugajasit, kafshatën e gojës e siguronin me punë krahu. Në fushë, në mal e gjetiu. Bima kryesore që e mbillnin ishte duhani. Kjo bimë, kërkonte shumë punë dhe shumë njerëz të angazhuar. Buka e fituar nga puna e duhanit, ishte e djersës së njëmendtë; bukë e zorshme. -i tha ai gruas së tij.

Gruaja, e ardhura nga Fieri, derisa qëndronte e ulur afër tij, e përcillte çdo fjalë, por me këtë rast nuk mund të kuptohej se shkaku i asaj përcjellje a ishte interesimi i vërtetë, apo respekti. Ose më mirë të thuhet: të shfaqurit e respektit nga ana e saj që do t'i ndihmonte të bëhej sa më e dashur nga ai. Kush e di. Por kjo tani nuk kishte rëndësi dhe as që i jepte shkas Ramadan Fazë Kuqit të merrej me këso mendimesh. Me rëndësi ishte se i pëlqente ai interesim i asaj gruaje, bile ai shikim i saj i ngulm drejt tij e nxiste të fliste edhe më. Gruaja, për të qenë sa më e pëlqyeshme, ia përcillte edhe lëvizjet burrit, madje edhe shprehjet me të lëvizur të buzëve dhe të fytyrës. Në një moment atij sikur iu sosën fjalët.

E shikoi gruan në fytyrë, sikur të kërkonte nga t'i ndihmonte në gjetjen e ndonjë teme për bisedë, por pos shikimit të butë, tërheqës, ajo nuk i tha gjë, kurse Ramadan Fazë Kuqi, sa për të mos i shkuar shikimi kot, si në pëshpëritje i tha:

- Di ti si mbillet duhani?

Ajo rrudhi krahët.

- S'kam mbjellë asnjëherë! -u arsyetua.

- Ja se të tregoj unë... - tha ai me nxitim, i gëzuar se iu dha mundësia të fliste. -Puna me duhan është mesele...Ajo punë bëhet me veçanti. Së pari, mbillet rasati në serë. Më pas herret nga barishtet e shumta. Ti e di çfarë do të thotë herrje?

- E di, por as herrje nuk kam bërë kurrë! Kam dëgjuar të thonë se bari prish bimën, kurse të herrjen e kuptoj si punë për të mos i ngufatur rrënjët e bimës.

- Mirë e ke thënë, pikërisht punë që nuk e lë ngufatjen. Nejsë. Por, ku e lashë, po, rasati ujitet dy herë në ditë, derisa rrënjët e tij rriten nja dhjetë centimetra, pastaj shkulet nga serat dhe sërish, rrënjë për rrënjë, mbillet në arë. E sheh, është një punë që trulllos. Por, kjo nuk është e tëra... - rrëfente ai, duke u përpjekur që të mos harronte asgjë rreth mënyrës së mbjelljes së duhanit, kurse ajo e dëgjonte me vëmendje.

- Gjatë tërë kohës derisa mbillej duhani, trupi i tyre gjendej i kërrusur. Kërrusja e shpinës sillte dhembje të padurueshme. E nganjëherë u duhej një kohë më e gjatë për t'u drejtuar. S'e ke idenë se sa dhimbje duronin. Ishin ato dhembje që vinin nga boshti kurrizor. Ama dhembje se...

Ajo ishte mishëruar me rrëfimin e të shoqit. Nuk ia ndante shikimin. Ishte bërë sy e veshë bashkë. Dëgjonte me vëmendje të gjitha fjalët që nxirrte Ramadan Fazë Kuqi. Nganjëherë i

shpëtonte ndonjë “ncëk-ncëk” që kishte domethënie e habitshme. Ai, duke parë interesimin e saj, nuk ndalej së rrëfyeri.

- Puna me duhanin vazhdon, është punë e sistemuar gjatë gjithë ditëve të verës. Pas dy tri javësh, prashitet, e kah fundi i korrikut, fillon vjelja e gjetheve të duhanit... - Këtu u ndal dhe sikur ndjeu një drithërimë në trup.

Uli kokën, në të vërtetë shikimin e zbriti mbi tokë dhe, në vështrim e sipër, iu kujtuan ato momente, kur, gjatë vjeljes së gjetheve të duhanit, duart deri te bërryli i bëheshin zi si futa nga nikotina e gjallë e shndërruar në formë katrani. Ishte një materie interesante, të lëshuar nga gjethet e duhanit, e cila ngjitej mbi lëkurën e duarve dhe të çdo pjese të trupit, domethënë edhe rrobave, atyre rrobave plot arna, të zgjedhur apostafat veç për punë duhani. Meqë ra fjala te rrobat, ato merrnin formën e mushamasë, sidomos kur ajo materie nikotine forcohej dhe bëhej reflektuese kur sulmohej nga rrezet e diellit. Rrobat e tilla, që thashë se shërbenin vetëm për kohë pune të duhanit, zakonisht rrinin të varur jashtë dhomës së ndejës, jashtë kuzhine, mbi ndonjë tarabë o te ahuri. Vështirë pastroheshin, njësoj si duart, si fytyra kur prekej nga fletët e duhanit derisa bëhej mbledhja e atyre fletëve duke ecur i kërrusur mes rreshtave të fijeve të duhanit që mbjellshin me aq pedanteri. Ishte një përballje e ethshme e bashkëndësve të tij me atë substancë helmi...

- Ç'ke? pse u ndale? -e pyeti ajo, duke parë se i shoqi i saj ishte stepur përnjëherë.

- M'u kujtuan ato ditë kur duke vjelë gjethet e duhanit, sesi na bëheshin krahët deri te bërryli futë zi e goja pelin. Më bëhet se edhe tashti e ndjejë atë të hidhur në gojë; më bëhet sikur edhe tash buzët po më ngjiten...

- Si?

- Kur më vete kujtesa andej, më sulmon duhmë e rëndë e duhanit e cila, ashtu e përhapur e zezë, prekte edhe ushqimin. Merre me mend, kur fusnim në gojë ndonjë dardhë të egër që piqej në verë, goja na bëhej pelin e hidhët.

- Dhe... -bëri ajo, ashtu instinktivisht.

- Dhe, të them të drejtën, asgjë s'është nikotina e cigareve që tymosin, sa është e hidhët nikotina e gjallë dhe katrani që lëshojnë gjethet e duhanit.

Ajo e shikonte dhe e dëgjonte më vëmendje të shoqin.

- Kur kryhej vjelja e gjetheve të duhanit, dua të them kur mbushnin arkat përplot dhe niseshin për në shtëpi, duart deri te bërryli u bëheshin zi, si futa. Edhe pse i pastronin duart me rërë dhe hi, hidhësira, assesi t'u hiqej e tëra. Çfarëdo që hanin punuesve të duhanit u dukej e hidhët. Nga goja u dilte erë kundërmuese e hidhët..

- Po, a s'i pastronin duart me sapun apo shampon? -pyeti ajo ashtu çuditshëm. Ai qeshi me të madhe duke e fërkuar gjoksin.

- He moj fisnike, po ku do të merrnin sapun a shampon. Sapunin nënat tona e ruanin për larjen e rrobave. Ishte qesat i madh të harxhohej sapuni duke pastruar duart nga nikotina dhe katrani. Ato i pastronin siç e thashë edhe më parë me hi dhe rërë. Dhe hidhësira nuk hiqej nga duart. Edhe ushqimi që hanin përzihej me atë hidhësirë e mbase nga ajo hidhësirë edhe njerëzit e kohës sime ishin disi, të hidhët...

Ajo bëri një: "Qy-qy, qy-qy"! Sikur në të njëjtën kohë çuditej dhe ndjente një dhembshuri për lugajasit. Ndërkaq, ai, pas këtij rrëfimi të hidhët, u ndal një qik. Sikur ndjeu një ngazëllim nga brenda dhe, duke qeshur, vazhdoi:

- E po, moj fisnike, edhe duhani, në të vërtetë puna me duhan, i kishte anët e mira. Ishte kënaqësi, për shembull, kur herët në mëngjes, pa lindur dielli, dëgjoheshin rrapëllimat e dyerve dhe, si në kolonë, varg e vijë, lugajasit ia mësynin fushës...

Ajo bënte me kokë, sikur çuditej dhe sikur ndjente një kureshtje për të dëgjuar edhe më për atë jetë interesante të asaj kohe, që e kishin kaluar Lugajasit. E kur kalonin përskaq furrës, në atë mëngjes të hershëm, furrxhiu nga Gjonaj, sa nxirrte bukët e pjekura nga furra. Ndjehej aroma e mirë e bukës së sapo pjekur e goja u shkonte lëng... Iu bë se ende e ndjente atë aromë të mirë dhe sikur u përjarg. Lëpiu buzët dhe prapë duke

fërkuar gjoksin dhe duke bërë një: “ohoho” vazhdoi:

- Ashtu të përjargur nga ajo aromë e bukës të posa dalë nga furra, në atë ag të hershëm, njerëzit mbërrinin në ara dhe nisinin vjeljen e gjetheve të duhanit. Kurse arritja deri te fusha ku mbillej duhani bëhej sipas mundësive. Kush si mundej. Ndokush shkonte me gomar, ndokush me qerre që tërhiqej nga lopët ose kuajt. Të ngarkuara në qerret e tyre, ose në shpinë të gomarëve, kishin arkat e drurit, të punuara apostafat për duhan, për t'i mbushur ato me gjethet e duhanit, dhe ende pa përfshirë mirë ngrohtësia e diellit veror, ktheheshin nëpër shtëpi.

- Dhe, mandej?... -sikur nuk i pritej asaj që i shoqi ta përfundonte rrëfimin.

- Pastaj, ndodhte angazhimi tjetër, që shkaktonte lodhje: ato gjethe të duhanit një nga një merreshin dhe, përmes gjilpërave apostafat, futeshin në perin prej lini dhe bëheshin vargjet, që shtriheshin me pedanteri mureve të shtëpive apo edhe në muret rrethuese të oborreve. Vargjet e tilla, të sajuara me fletët e gjelbra të duhanit, e që thaheshin më pastaj derisa me ditë të tëra i ekspozoheshin diellit, krijonin një peizazh interesant që të ngulitej në kujtesë, ashtu sikur më janë ngulitur edhe mua. Edhe tash, derisa po bisedoj me ty, i kam në parafytyrim vargjet me fleta duhani që, nga pak-nga pak e për çdo ditë, ndërronin ngjyrën, duke kaluar nga e gjelbra e

fortë, në të verdhën dhe, përfundimisht, duke u shndërruar në ngjyrë kafeje. Vargjet e thara, më pastaj, mblidheshin dhe bëheshin tuba, e vendoseshin nëpër tavane. Aty qëndronin deri në fund të vjeshtës, kur nga forma e thatë, shpesh shkokuuese e atyre gjetheve, nga avujt e vjeshtës zbuteshin dhe bëheshin të përshtatshëm për punë të mëtutjeshme e cila përfundonte me dorëzimin e tij në qendrën mbledhëse, në monopoli. Kështu i thoshin asaj qendre ku, ne, të rraskapitur gjatë gjithë muajve të verës, pritnim në radhë të përballëshim me çmimet e shitjes të cilat i caktonin përgjegjësit e monopollit, pa na dhënë rast edhe neve që të kundërshtonim çmimet e lira, si çmime lëmoshe.

Ajo shikoi kah i shoqi për t'u vërtetuar nëse e kishte kryer rrëfimin, apo kishte edhe më për të shtuar. Ai duke psherëtirë, lëshoi një "ufffaaa" dhe vazhdoi:

- Ishte kjo, punë që kërkonte angazhim dhe argat, andaj, një pjesë e tyre që nuk kishin asnjë dynym tokë, kërkonin rrugë tjetër të përfitimit. Pasi lëshoi edhe një: "ufffaaa" -iu kthye të shoqes:

- Ishin kohë të vështira ato, moj!... -dhe u zhyt sërish në botën e kujtimeve...

- Po a s'kishte edhe ndonjë mundësi tjetër, o im shoq? -pyeti ajo dhe e zgjoi nga kujtimet të shoqin. Ai pasi u kthjell pak iu përgjigj:

- Kishte, kishte...- tha dhe uli kokën.

- Ishin edhe dy mundësi tjera. E para, pasi kryenin punët e fushës, diku në vjeshtë, shumë nga lugajasit ia mësynin Banatit, vend ky i pasur me fusha pjellore në Vojvodinë. Atje angazhoheshin në vjeljen e misrit. Ajo punë zgjaste gati një muaj e për kompensim, fitonin ndonjë vagon me misër të kuq. Ky ishte shpërblimi i punës së tyre.

- Po a? - bëri ajo duke tundur kokën.

- Po, po. E kur e sillnin misrin në shtëpi, e ndanin një pjesë për ta bërë miell për bukë misërnike, një pjesë për krunde, do të thotë për ushqim të kafshëve, e pjesën e tretë e linin pa e bluar për ta shkoklitur dhe ashtu të shkoklitur ua hidhnin pulave e pse jo edhe kuajve e gomarëve në vend të tagjisë. Pasi e tha këtë. U ndal dhe shikoi për rreth. E shoqja ia kishte ngulitur shikimin dhe s'ia ndante fare.

- Po mundësia tjetër, cila ishte? - e pyeti ajo, pasi Ramadan Fazë Kuqi kishte përmendur dy mundësi tjera. Sikur u prek nga kjo pyetje të cilës përherë përpiquej t'i largohej. Nuk ishte në qejf t'i përgjigjej, por, meqë e kishte hapur këtë temë bisede, vazhdoi të folurit:

- Lugajasit, në fund të viteve të gjashtëdhjeta, nisën të shkojnë në shtetet perëndimore për të gjetur ndonjë punë. Secili që udhëtonte për në botën perëndimore, kishte një motiv: Të punojnë dy-tre muaj. Të ktheheshin prapë, të blinin ndonjë gomar, qerre ose traktor për ta punuar tokën, ose

për të bart dru...-Prapë u zhyt në mendime, në ato mendime që ia ngjallën kohën e shkuar, kur si i ri, kohën e lirë e kalonte nën hijen e trungut të madh që gjendej në kodrën e tij.

Aso kohe e mendonte ndryshe kurbetin, prandaj të gjitha udhëtimet e të afërmve drejt mërgimit për punë, i konsideronte trishtuese ngase ata që e merrnin atë udhë të kurbetit, as guxonin të paramendonin një qëndrim të përhershëm në ato vende, as paramendonin që, pas shumë vitesh, do të krijonin çerdhe të re jetese, do t'i merrnin edhe familjet, sado që fillimisht shkuarjen në mërgim e kuptonin si të përkohshëm.

- Ishin të shtrënguar, -vazhdoi ai, -të bënë një hap të tillë. Në Lugajë mbretëronte një jetë e varfër sociale. Në gishta mund të numëroje familjet që nuk e punonin së paku ndonjë arë me grurë, misër apo duhan. Ky ishte realiteti i krijuar.

Duke parë se e shoqja e dëgjonte me vëmendje, apo ashtu i dukej këtij, nuk ndalej së sqaruari për vështirësitë që i kishte sjell jeta Lugajasve.

- Koha e ha kashtën, thonë. Ajo kohë hëngri shumë jetë të rinjsh. I mori të rinj e i kthen pleq. Apo, largohen shëndosh e mirë e kthehen në arkivole. Ata që mbijetuan varfërinë, përjetuan vuajtje, dhembje e dhunë. Ata që kishin një "idare" më të mirë, sot e kësaj dite u privuan nga mallkimet e jetës...

Kishte, pra mjaft, çfarë të kujtonte Ramadani, derisa rrinte ashtu ulur në kanape në verandën e shtëpisë së Limit i shoqëruar nga e shoqja. Rikujtonte ngjarjet që kishin ndodhur e që ai nuk i kishte harruar. Mbase me t'iu kujtuar ndonjë i njohur e që kishte të bënte me ndonjë rrëfim, do të lëshonte një të qeshur, e më pas të zhytej sërish në mendime. E ato i vinin varg e vijë. Mu si zogjtë shtegtarë në pranverë. Por... tani ato ishin thinjur...

Iu kujtuan Mala, Gjergji, Zejna, Halil aga e të tjerë.

Njëkohësisht iu kujtuan edhe të tjerë që për atë kohë, dallonin mes veti. Kishin diçka të veçantë, andaj edhe veçantitë e tyre sot e kësaj dite përfliten: si Hafëz Luta, që njihej për fjalët therëse të tij, Cen Paja, Ajeti, Ajshja, Dila, Lushja, Dani, Brahë Meti, Xhym Rruta, Faik Beqa etj.

Derisa Ramadan Fazë Kuqi, kishte bredhur me kujtimet e tij nëpër kohë, nuk e kishte vërejtur kur e shoqja kishte hyrë brenda në shtëpi. Tani ai ish fillikat vetëm. Kujtimet e shoqëronin, por ama me të kaluarën. Duke përkujtuar ato kohë të shkuara, iu bë se foli:

- Secila ditë sillte diçka të re. Çdo ditë, një ndodhi. Secila më interesante se tjetra. E kur rrëfeshin, zbukuroheshin edhe më...

II

1.

Para meje qëndronte një mesoburrë, me kokën tullac, me një fytyrë të sheshtë dhe të butë, por të thyer nga koha. Vërehej një valëzim i lehtë në sipërfaqen e fytyrës së tij me ca vija të ngritura e të thelluara në të. Vijat që dukeshin si të vizatuara, nuk tregonin një lëkurë, një ten fytyre të lënduar me ndonjë mjet. Ajo nuk ishte vrrarë, as gërvishtur. Ishin ato pak rrudha që tregonin vijën jetësore, jo edhe aq të rehatshme të Ramadan Fazë Kuqit.

Këto vija të theksuara ishin gjurmë të jetës së tij, të jetës me plot brenga dhe mall për vendlindjen.

Ishte fillimi i viteve të gjashtëdhjeta të shekullit të kaluar, kur ai kishte emigruar në perëndim. Së pari, në Angli e më pas në Skandinavi. Nuk ishte më tepër se njëzet e pesë vjet, kur si student udhëtoi për në Angli, prej nga për plot dyzet vjet nuk e kishte parë këtë qytezë ku kishte lindur dhe ku kishte kaluar tërë fëmijërinë dhe një pjesë të djalërisë së tij të hershme. Çdo vijë në fytyrën e tij tregonte një dhjetë vjetësh të humbur larg vendlindjes. Larg familjes së tij të ngushtë. Larg përjetimeve të tij fëmijërore e rinore. Dhe jo rastësisht, dy vija i kishte në një pjesë të fytyrës dhe dy të tjera në pjesën tjetër.

Vijë-rrudhat në fytyrën e tij nuk ishin edhe aq të gjata por, secila nga to, rrëfente një periudhë dhjetëvjeçare të kaluar në mërgim. Ato i shfaqeshin më tepër kur ai buzëqeshte me kënaqësi. Kënaqësia për të, ishte e madhe, ngase pas kaq e kaq vitesh, ai qëndronte në truallin e vet.

Ishte realizuar dëshira e fortë për t'u kthyer përsëri në qytetën e tij të bukur. Ishte kthyer për t'u ndeshur me kujtimet që tashmë ishin thinjur. Kujtimet, që i kishte mbuluar jorgani kohë, por që nuk kishin tretur. Ashtu, palë-palë, ishin strukur në shtratin e kohës mu si vitet e tij të kaluara në mërgim. Tani ishte në shtëpinë e lindjes për të rijetuar kujtimet mbi të shkuarën. Për të parën herë pas tërë atyre viteve nuk e ndjente veten të huaj.

Kishte të veshur një këmishë me krahë të shkurtër dhe pantallona po ashtu të shkurtra. Kjo mbase ishte një veshje jo e zakonshme për një gjashtëdhjetëvjeçar, por ama tregonte lirinë që kishte në shtëpinë ku kishte lindur. Mbi të gjitha, mbizotëronte ajo thënia se njeriu në shtëpinë e vet mund të rrijë edhe lakuriq. Por, ama, i kishte hije ajo veshje.

Edhe pse kishte kaluar më se një gjysmëshekulli të jetës së vet, ai kishte një shtat atleti. Mbase ushtrimet fizike që i kishte nisur si fëmijë, e që nuk i kishte ndërprerë gjatë gjithë asaj kohe që jetoi në mërgim, ishin ato që i kishin

ndihmuar që gjatë tërë kohës të dukej më vital për vitet që e rëndonin.

Pasi u përshëndetëm me një përqaqim të ngrohtë, më tregoi vendin ku të ulesha, dhe filloi të rrjedhë biseda...

2.

Kisha biseduar me shumë njerëz, të njohur e të panjohur, por një bisedë të tillë me një njeri që nuk e kisha parë kurrë e as më kishte njohur, nuk e mbaj mend të ketë kaluar aq mirë. Mendimet dhe vlerësimet vinin vetvetiu nga të dyja palët. Si nga ai, po ashtu edhe nga unë. S' di ku i gjenim gjithë ato fjalë për bisedë. Nuk vonoi shumë dhe biseda mori kahe mu në atë drejtim të cilin e preferonim, mbase që të dytë. Ajo ishte bisedë rreth tregimeve dhe personazheve të tij, me të cilët njihesha që nga fëmijëria, që nga ajo kohë kur i lexoja me kureshtje dhe entuziazmohesha me gjitha ato përshkrime të ndodhura në krijimet e tij.

Provinca i ka të mirat dhe të këqijat e veta. E mira e jetës në provincë e që të mban gjallë gjithnjë është se nuk kalon ditë pa ndodh ndonjë ngjarje. E ato rriten e rriten dhe zbukurohen gjatë rrëfimit. Ngjarjet vetvetiu fitojnë gjallëri dhe mbeten jetëgjata. Ndërsa e keqja, nëse mund të merret si e keqe, është, se provinca që identifikohet me një qytezë dhe fshatrat për rreth, gjendet larg qendrës dhe duket se lihet pak anash, injorohet.

Derisa bluaja nëpër kokë të mirat dhe të këqijat e provincës, bashkëbiseduesi im më zgjoi kureshtjen duke thënë:

- Lagjja e jevgjve nuk kish ndryshuar edhe aq shumë! -tha Ramadani i Fazë Kuqit, me një të folur të mirë të shqipes standarde.

- I kujtoj mirë ato shtëpi të vogla, çatitë e të cilave ishin të mbuluara me qeramidhe të maxhupit. -vazhdoi ai, pa pritur përgjigjen a vlerësimin tim. Kurse unë, ashtu i hutuar, ende nuk isha kthjell nga ato mendime që ma kishin pushtuar trurin, vetëm bëra me kokë në shenjë pohimi.

Njëmend ishin ende po ato shtëpi të ulëta, përdhese, me dritare të vogla të kthyera kah rruga e të cilat ishin të mbrojtura me cilindra të hollë hekuri. Gati tërë kohën, dritaret e shtëpive të jevgjve ishin të hapura dhe nga to dilte një erë kundërmuese. Dhomat e atyre shtëpive nuk ishin të dekoruara. Aty mund të shihej ndonjë vitrinë e vjetër, ku zakonisht i vendosnin gotat e çajit, disa filxhanë dhe ndonjë figurë tjetër. Nuk ishin të shtruar me dërrasa, por toka ishte mbuluar me një mushama e diku-diku ndonjë qilim i lirë.

- Pavarësisht nga kjo mënyrë e jetës së tyre, unë isha i motivuar nga jeta që bënë këta jevg, të cilët si duket, - tha ai duke më shikuar në sytë, - shumica më nuk ishin në mesin e të gjallëve. Pastaj, sevdalliu Zejna, ishte një ndër personazhet

e mi. Dëgjova të këtë vdekur. E ka dashur jetën ai.
-përkujtonte ditët e rinisë dhe qeshi.

III

1.

Isha ulur në kanape, në fund të oborrit, dhe sodisja kopshtin. Ishte botë më vete. Botë e cila më mahniste sa herë e sodisja me përpikëri. Shikimi im, përqendrohej në bukuritë e tij. Edhe pse kopsht i vogël kishte një bukuri e rrallë, meqë e shoqja vazhdimisht kujdesej për të. Kopshti ishte bërë një oazë e mbushur me lloj-lloj lulësh, si nëpër saksi ashtu edhe në tokë. Ajo i kishte merak lulet, bënte zgjedhje të mirë të tyre dhe, me mjeshtri të rrallë, i radhiste në saksi, por edhe në tokë, në pjesët e prashitura mirë. Ajo bënte punë të jashtëzakonshme me lulet dhe, duke e shikuar kopshtin, kisha ndjenjën se ky kopsht ishte pjesë e pafundësisë dhe e përjetësisë. Duke shikuar lulet dhe bukurinë që sillnin ato, seç m'u soll nëpër kokë, bukuria.

Bukuria? Ç'është kjo?

Për bukurinë dhe të bukurën, shkruhet dhe këndohet. Bukuria interpretohet si fenomen estetik tek njeriu si individ. Esenca e të kuptuarit e këtij fenomeni estetik, qëndron në depërtimin në të, në zbulimin e lidhjeve mes së bukurës reale dhe të bukurës ideale. Funkzioni i saj lidhet me kërkesën për të gjetur një kriter që t'i japë asaj pak a shumë shpirt dhe jetë. Ngase, e bukur çmohet çdo gjë që i përgjigjet një ideali estetik. Si e thoshte

Fishta se “bukurija, asht njajo qi përmban artin, sa qi pa të art nuk ka”. Dhe ky mendim bind edhe më shumë, s’ të lë të shoqërohesh me dilema. E, po, dikush tjetër të bukurën e sheh si një formë të harmonishme të tërësisë së njëtrajtshme, në të cilën pjesët e veçanta bashkohen ndër vete.

E bukura na rrethon nga të gjitha anët. Atë e hasim në natyrë, në jetën shoqërore, në arte dhe në të gjitha fushat e krijimtarisë njerëzore. Aq është e pranishme, sa që mund ta krahasojmë me ajrin të cilin e thithim. Ajo është shkëlqimi i së vërtetës dhe qëndron te madhështia që i nënshtrohet rregullit. Ka cilësitë e saj që e veçojnë nga e shëmtuara, por edhe nga e madhërishmja.

Cilësitë e bukura zgjojnë dashurinë. Ajo nuk është enigmë e pazgjidhur, por diçka që duket dhe shikuar nga aspekti më i gjatë kohor do të jetë relative. E bukura ekziston objektivisht, mirëpo, dallohet dhe përjetohet veçmas nga çdo individ. E bukura dallohet dhe përjetohet në natyrë, tek njeriu dhe në art e në letërsi. Natyra ka bukuritë e saj. Jep jetë. Njeriu, në anën tjetër, me krijimet dhe shijimin e jetës paraqet një bukuri. Ndërkaq arti dhe letërsia janë krijime të pjellës së njeriut dhe kanë veçantitë e veta e me to edhe bukurinë.

E bukura njeriun e magjeps. Te ajo shprehet larmia e pafundme e fenomeneve që e përbëjnë, apo janë pjesë të saj të cilat e veçojnë karakterin relativ të të qenit e bukur. Krejt çka mendohet dhe mund të thuhet për të bukurën dhe bukurinë

është e drejtë, ngase e bukura është e bukur dhe secili me kutin e vet përjeton dhe e përthekon për aq sa e ndjen. Por, tani, me të drejtë, shtrohet pyetja: Sa e ka jetën të gjatë bukuria?

Përgjigja do të ishte shumë e thjeshtë: Për aq kohë sa njerëzit e ndjejnë dhe për aq sa syri i tyre do ta ndjejë kënaqësinë.

Një ditë, mbase ajo bukuri vyshket ose vdes, për t'ia lëshuar vendin bukurisë tjetër. E bukuritë s'kanë të sosur. Ato ngrohin zemrat dhe shpirtrat e njerëzve. Bukuria të ngjall, të magjeps, të nguros këmbë, duar e gojë. Ajo është vrastare...

2.

Engjëllushe. Shpirt i pastër e i pafajshëm. E mirë. E dashur. E ëmbël. E bukur, e këndshme, por, kur kjo nuk shoqërohet edhe me lirinë, atëherë një bukuri e tillë, e vetmuar, të vret. Të mëshon shuplakë dhe të nguros fare... Natyra e vërtetë e njeriut është liria. Çdo largim nga kjo është një largim nga vetvetja.

Njeriu lind si tekë e natyrës, qenie brenda saj e nganjëherë edhe e kapërcen atë. Ai duhet të gjejë parimet e veprimtimit dhe marrjen e vendimeve. Por për këtë hap, duhet të jetë i aftë të gjykojë dhe t'i kuptojë veprimet e veta e të përgjigjet për to. Kjo do të ndodhë atëherë, kur të vetëdijësohet. Këto parime zëvendësojnë instinktin.

Njeriu, e vetmja qenie e gjallë me vetëdije, ka një kuadër të orientimit që e lejon dhe i mundëson të organizojë një tablo të botës që e sheh.

Liria në fakt është ide komplekse. Për liri luftohet në forma të ndryshme dhe kur fitohet, nganjëherë, njerëzit bëhen më konformistë dhe më të papërgjegjshëm. Largimi nga liria, apo më mirë të thuhet mos luftimi për të fituar një liri për veten varet edhe nga rrethi dhe familja.

Çfarë në të vërtetë është familja. Çfarë është rrethi që na rrethon.

Kjo mbase tingëllon çuditshëm, por qëndron veçanërisht në familjet tradicionale. Në këto familje ka një hierarki “mbi dhe nën” andaj edhe njeriu mësohet të mbizotërojë dhe të nënshtrohet.

Një e nënshtuar e tillë, e cila nuk e dinte se ç’është liria e të shprehurit, liria e lëvizjes, liria e komunikimit dhe liria e lojës, ishte edhe Lushja. Ajo për shumë vite nuk kishte dalë nga pragu i derës së oborrit. Jetonte me prindërit. Nuk ishte se kishte zgjedhur lindjen e saj. Kishte lindur si një tekë e natyrës. Zoti ishte ai që e kishte sjell në këtë botë dhe mu në atë familje.

Ja ati i saj, një mesoburrë, kafshatën e gojës e siguronte nga drurët që i shiste. Kishte një gomar dhe përditë shkonte në mal, priste drurët dhe ato i shiste. Me një përkushtim të tillë, familjes së tij, ua siguronte bukën e gojës edhe atë misërnike. Lushja, duhet të thuhet hapur, kurrë nuk e kishte ndjerë aromën e bukës së grunjtë, të asaj buke që

del nga gruri, nga ai miell i bardhë. Që nga mosha shtatë vjeçare, nuk e kishte kaluar pragun e portës së oborrit. Vetëm fqinjët më të afërt e dinin se ekzistonte në këtë botë.

A ishte arratisur ajo nga liria vetvetiu, apo mbase kushtet e kishin shtyrë që të mos vijonte as shkollimin fillor. Detyra e vetme e saj ishte t'i hapte portën babait. Kur ai vinte me gomarin përplot dru, i ndihmonte t'i shkarkonte dhe si një pre e sulmuar nga ndonjë bishë mali ngarendte brenda në shtëpinë e vogël dydhomëshe. Kjo ishte përditshmëria e saj.

Ishte bionde dhe e bukur. Kishte një shtat të drejtë por jo shumë e gjatë. Sytë i kishte të shkruar me ngjyrë gështenje. Vetulla të zeza e të trasha, kurrë të prera. Qerpikët e gjatë dhe të lakuar. Kur i mbyllte sytë, qepallat përpiqeshin si krehër grabuje. Ndërkaq hunda e saj e drejtë, qëndronte si një kep në mes të detit të kaltër.

Ashtu e kishte krijuar perëndia, thoshin ata të cilët i kishin të zorshëm netët pa gjumë, ose me gjumë e ëndrra për të. Mirëpo, duhet pranuar se ajo bukuri nuk joshej. Fytyra e saj nuk e kishte parë asnjëherë grimin. Sytë e saj të bukur nuk e kishin shijuar asnjëherë bukurinë e natyrës jashtë oborrit të shtëpisë. Flokët i mbante të gjata, por kokën e mbështillte me një shami.

Ishte një mospërfillje ndaj saj, apo ajo ndjente ndonjë urrejtje për jetën, për botën që e rrethonte. Mos ndoshta i ati kërkonte shumë nga ajo?

Jo!

Ai burrë i botës të vetmen pasuri kishte atë ngastër të vogël, që e kishte trashëguar bashkë me atë shtëpi të vogël nga i ati. Pasuria tjetër e tij ishin familja dhe gomari. Tokë nuk kishte për ta mbjellë si të tjerët me duhan. Edhe sikur të kishte, mundësia për të punuar duhan ishte e vogël. Vetë i treti, nuk do të mund t'i bënte ballë, kësaj bime që donte shumë punë.

3.

Ndëshkimin asaj nuk ia kishte dhënë i ati, as e ëma. Ajo kishte marrë një shuplakë pas koke nga natyra. Nga zoti. Ajo kishte lindur në një mes ku vështirë se do të mund të mbijetohej. Lirinë ajo nuk e kishte humbur, as ia kishin vjedhur, por atë, ajo nuk mund ta kuptonte. Vetë rrethanat ia kishin bërë ashtu që ajo të mos mund të çlirohej nga mbyllja në vetvete.

Njerëzit kapin atë që kanë nevojë. Ajo nuk e kuptonte dot se duhej ta kapte së paku lirinë e lëvizjes. Të dilte jashtë oborrit dhe të shohë botën reale. Shtëpia e tyre ishte në afërsi të xhamisë së fshatit. Fëmijët kureshtarë, pasi shihnin tek kalonte me gomar të mbushur me dru të atin e saj, hipnin në minare të xhamisë dhe pritnin që të dilte Lushja për t'ia hapur portën. Ata e dinin se ajo do t'ia hapte derën, do t'i ndihmonte t'i shkarkonte drurët nga gomari dhe do të rrasej turr e vrap brenda në shtëpi.

Hipnin ata në minare dhe pritnin Lushen të paraqitej.

Kështu ndodhi edhe sot. Kah mesdita, i ati pasi kishte ngarkuar gomarin me dru, zdirgjeg rrugës së fshatit për në shtëpi. Zakonisht, shkarkonte drurët në shtëpi, i rregullonte në metra kub e pastaj dikush vinte për t'i blerë. Kur i sosej ushqimi e nuk vinte kush në shtëpi, për të kërkuar dru, ai ngarkonte gomarin me dru dhe dilte te vendi i quajtur "Centralja" dhe priste për t'i shitur.

Ashtu ngadalë duke shkuar pas gomarit të ngarkuar arriti në shtëpi. Hapi deriçkën.

Lushja, posa dëgjoji rrapëllimën e deriçkës, doli për t'i hapur dyert që të mund të hynte gomari i ngarkuar. Hapi dyert dhe u bë gati t'i ndihmonte të atit për t'a shkarkuar gomarin. Para se të zgjidhte litarin e lidhur nyje, me të cilin ishin shtrënguar drurët, nga minarja u dëgjuan zëra fëmijësh:

- Lusheee! Lusheee! Lusheee! -thërrisnin fëmijët nga minarja, si në kor.

Me të dëgjuar zërin e fëmijëve, Lushja, harroi që duhej zgjidhur litarin për ta liruar gomarin nga barra e drurëve. Largoi duart nga samari dhe iku turr e vrap brenda. Pse ajo vepronte kështu, nuk e mori kush vesh. Iku dhe u mbyll në dhomë, dhe nga ajo pozitë e struktur në dhomë dëgjonte të qeshurat e tyre që i vinin në kokë si maja thikash. Vazhdoi të qëndrojë e mbyllur.

E kotë qe thirrja e të atit të saj. U mbyll brenda dhe s'u duk më.

Ai, u mundua vetë ta shkarkonte gomarin, por meqë në të dy anët kishte të ngarkuar sasi gati të njëjta të drurëve, derisa shkarkoi njëren anë, drurët tjerë ia morën anën dhe gomari u rrëzua bashkë me ta.

Kafsha e shkretë. Kishte bartur drurët nga mali me kilometra deri në shtëpi dhe atëherë kur pritej të lirohej nga kjo barrë, ra në tokë.

Plaku nuk kishte ushqim për të. I vetmi ushqim për të ishte bari në ngastrën e oborrit. Gomari kulloste kur nuk shkonte në mal për dru, sidomos pasditeve. Ndërsa gjatë kohës kur plaku përgatiste drurët në mal, ia jepte ndonjë degë dushk, të cilën shtaza e përpinte gati të tërën.

Por atë ditë ra gomari. Plaku thirri edhe njëherë Lushen, por ajo nuk doli. Zërin e tij e dëgjoi gruaja dhe vrapoi për ta ndihmuar. Që të dytë u përpoqën ta lironin gomarin nga ajo ngarkesë, nga ata dru të lidhur dëng mbi shpinën e tij, që të mund të ngrihej.

Nga lart minares, fëmijët bërtisnin

- Lusheee, dil mëri jasht se magarës p'i del shkum' p'i bithe! -dhe pasonin të qeshurat e tyre. Pritnin paksa, mos ndoshta do të dilte Lushja e kur siguroheshin se ajo nuk dilte dot, thërrisnin sërish:

- Lusheeee, Lusheeee, cofi magarja! - dhe pasonte përsëri e qeshura:

- Hahaha! -kurse shprehjen “cofi magarja” e përsërisnin nga dy tri herë.

Plaku ngriti kokën instinktivisht kah minarja. Iu drejtua atyre:

- Mos ndillni keq mare t’urum! A udhën ja ka zon’ magarja jeme, a? -I tha këto fjalë, apo vetëm i kishte në mendje, tashmë nuk ishte i sigurt.

Më pastaj e liruan disi gomarin nga barra e drurëve dhe i mëshoi me një shuplakë në shpinë duke i thënë:

- Çu, biro!

Gomari nuk ngrihej. Sado që jepte mund të ngrihej nuk e kishte fuqinë. I kishte humbur forca, donte të pushonte tashmë që ishte liruar nga barra, apo ishte lënduar. Plaku e shikoi edhe një herë dhe pasi i mëshoi ashtu lehtas sërish në shpinë, ia pa këmbën e parme, të djathtën paksa të ënjtur.

- Au, e paska thie! -tha me vete. Tingullin “y” e shqiptoi si zakonisht “i”.

- E pati puna. -foli ai, e në fytyrë u err i tëri. Tingullin “a” e shqiptonte të patheksuar.

Thuhet se këmba e kalit dhe e gomarit nuk rregullohet shpejt. Mbase edhe thyerja e këmbëve do të thoshte edhe fundi i jetës së tyre. Ata nuk do të mund të shëroheshin. Kështu thuhej.

- Mëri gru, xhema ni arrnë, t’ia lidhi komën. - ndërkaq tingulli “o”, më shumë shkante kah tingulli “a” sesa kah shqiptimi i “o”-së, normale. - tha ai tërësisht i djersitur, por s’dihej në ishte

djersitur për shkak të punës që kishte bërë, për shkak të motit të nxehtë apo për shkak të hallit që e gjet.

I vetmi mjet që ua siguronte kafshatën e gojës u lëndua, e keq bile. A do të mund të ngrihej. A do të mund të shërohej. Ishin mendimet që vlonin nëpër kokën e tij. Gruaja i solli një arnë dhe ai ia lidhi. Shikoi kah minarja e xhamisë. Pa fëmijët që ende silleshin rreth e qark saj. Duke tundur kokën i shpëtoi nga goja një ofshamë e me të edhe:

Ah Lushe, Lushe!

IV

1.

Duke parë oborrin dhe kopshtin nga veranda e shtëpisë së Limit, me bukuritë e asaj vere, Ramadan Fazë Kuqi, ndjente një ngazëllim që e ngrohte përbrenda. Oborri, dukej bukur nga lulet e ndryshme që kishin hapur petalet e veta dhe mbi to zinin bletët duke thithur nektarin. Përskej murit dhe përreth kopshtit rrinin si statuja saksitë me lule të llojeve të ndryshme të cilat ishin zhguritur me kujdes.

Ashtu duke menduar, dëgjoji një rrapëllimë të derës. Ajo u hap dhe në oborr u duk Herka.

Herka, një vajzë e pashme me një shtat mesatar e me dukje simpatike që ende s'i kishte mbushur të tridhjetat. Hapi derën lehtë, dhe vazhdoi rrugën nëpër oborr për te dera e hyrjes së shtëpisë.

Ai, ngriti kokën dhe pa të mbesën tek i afrohej hyrjes së shtëpisë. Dëgjoheshin taket e këpucëve të saj që bënin tak-tak. U ngrit nga kanapeja dhe u nis kah kopshti.

- A u mërzite o axhë? -pyeti ajo.

- Jo, kjo bukuri më kënaq shpirtin -u përgjigj ai dhe vazhdoi. -Kah ishe Herkë?

- Isha te fqinjët. Bile kam një porosi për ty. -i tha ajo.

- Hë çfarë porosie? - e pyeti ai.

- Një fqinj yni do që të vijë të të takojë, -iu përgjigj ajo

- Mirë se ardhhtë, po cili është ai? -u interesua ai.

- Duhet ta njohësh. Edhe ai shkruan. Është djali i Nazit, fqinjit tonë, -iu përgjigj ajo

- Aha, po, kam dëgjuar për të. Ia kam lexuar një vepër.

- Mund të vijë kur të dojë, -shprehu gatishmërinë Ramadan Fazë Kuqi.

- Ja tani po e thërras në telefon. Kështu u mora vesh.

- Mirë, lajmëroje që jam i lirë dhe kam mjaft kohë për të biseduar, -i tha ai dhe filloi një shëtitje nëpër oborr.

Ajo hyri brenda, ndërsa Ramadani, ecte nëpër kopsht. Herë ulej para ndonjë luleje e herë ngrihej dhe vazhdonte ashtu shëtitjen pa ndonjë qëllim të caktuar. Dhe sesi iu kujtua, Zejna, jevgu, i cili kishte zënë vend në tregimet e tij. Zejna që për ditë dilte në ndonjë takim dashurie. Për të, çdo dalje ishte një takim me ndonjë jevge të re. Asnjëherë nuk takohej dy herë me një. Çdo takim ishte një përvojë e re. Por...

2.

Kisha marrë në dorë "Kambanarët" dhe sesi isha përqendruar te rrëfimi për Zejnën. Pa dashtë më doli "hë" si në të qeshur. Kujtova edhe unë Zejnën, por, jo atë që s'linte jevge pa e provuar.

Zejnën që njihja unë ishte plakur dhe gati e kishin lënë sytë. Në moshën e tij të vjetër, shiste fara të pjekura të kungullit. Tërë ditën në dorë mbante një shportë të thurur me thupra të holla. Shporta ishte e rrumbullakët dhe kishte një fund të sheshtë. Kishte një dorezë si hark përsipër. Këtë shportë, Zejna e mbushte plot fara të pjekura të kungullit dhe ato ua shiste fëmijëve para dyerve të shkollës.

Dita më e preferuar e tij ishte e shtuna. Atë ditë bëhej pazar në Preshevë. Po atë ditë në kinemanë e vetme të qytezës jepej ndonjë premierë e filmave Western, që atë kohë ishin shumë të popullarizuar dhe kinemaja vizitohej nga shumë të rinj.

Shpesh ndodhte që më se gjysma e të interesuarve të mbeteshin jashtë, ngase kinemaja e vjetër e qytezës nuk kishte shumë ulëse. Andaj zyrtarët e kinemasë, detyroheshin që reprizën e po atij filmi ta shfaqnin të nesërmen, do të thotë të dielën. Por, ama kënaqësia ishte më e madhe e atyre që zinin vend në premierë. Menjëherë pas përfundimit të filmit, fillonte ritregimi i ndonjë inserti që konsiderohej më interesante. E Zejna, priste para derës së kinemasë dhe thërriste:

- Hajde fara, fara!..

- Kush ha fara i... përpara!

Ishte fjali banale, kjo e dyta që rimohej me të parën, por ishim mësuar me atë fjali sa që ne e përdornim shpesh në ndonjë shaka.

Shpesh ndodhte që fëmijët t'i vidhnin fara nga shporta, meqë ai ishte plakur dhe nuk shihte mirë. Vjedhja ishte shumë e lehtë. Njëri i dilte nga para, kinse për të pyetur për çmimin e një gote të vogël me fara, tjetri i përdridhej nga pas dhe mbushte grushtin fara.

Kur Zejna e kuptonte një gjë të tillë, shante me të madhe, por fëmijët ia jepnin vrapit dhe zhdukeshin nëpër rrugicat e qytezës. Kjo ishte përditshmëri e viteve të shtatëdhjeta.

Ishin vitet e para të atyre dhjetë viteve të shekullit të kaluar, që sapo kishin filluar lugajasi të udhëtonin për në perëndim. Të punësuar nëpër institucione publike kishte pak. Andaj edhe shumë familje ende nuk kishin as televizor. Mundësia e vetme e shumë fëmijëve dhe të rinjve për të shikuar ndonjë film, ishte kinemaja e qytezës.

Më të vjetrit, ditët i kalonin duke ndenjtur para xhamisë ose në ndonjë berberhane. Aty, kurdisesh çdo gjë. Të gjitha ndodhitë, rrëfesheshin nëpër berberhane dhe te kanapeja përbri murit të xhamisë. Pos imamit, aty tuboheshin edhe pleqtë tjerë të cilët ia kurdisnin bisedës deri në namazin tjetër.

V

1.

Hafëz Luta, i kishte kaluar të gjashtëdhjetat. Me trup ishte i gjatë, i hollë dhe i dobët nga shëndeti. Mbante një mjekër të bardhë, të cilën e qethte dhe e mbante mirë. Pasi ishte imam i xhamisë, zakonisht mbante të veshur një mantel ngjyrë qielli e të gjatë deri te zogu i këmbës. Ishte imam në xhaminë që gjendej në qendër të qytezës e që njihet si xhamia e Ibrahim Pashës. Me vite të tëra, vuante nga një dhembje koke që zakonisht ia prekte njërën anë të kokës. Nga dhembjet e forta, shpesh kishte edhe vjellje, ndjeshmëri ndaj dritës, zërave dhe aromës. Kur ndjente këto dhembje, mbyllej në dhomë të errët dhe nuk dilte fare. Punën e imamit ia besonte djalit të tij që ishte nja tridhjetë vjeç e që kishte të njëjtin profesion me të atin, hoxhë.

Ishte, pra, imam i xhamisë që gjendej në çarshinë e qytezës e që e kishte ndërtuar vetë Ibrahim Pashë Bushatliu, por që e kishin ndihmuar edhe disa familje të lagjeve të shehlerëve, mutishëve, kajallarëve, mulla beqirëve e alimetve. Ndihma e tyre ishte puna fizike përfshirë edhe kafshët dhe qerret me të cilat barteshin gurët dhe materiali tjetër ndërtimor.

Është kjo xhami e vjetër, e ndërtuar në vitin 1678. Në murin e xhamisë kah rruga është një çezme të cilën e kishte ndërtuar me forcat e veta

haxhi Abazi. Ndërkaq menjëherë në të djathtë të saj po ashtu ngjitas me murin ishte vendosur një kanape e thjeshtë druri, ku uleshin për të pushuar pleqtë, ndërkohë që myezini thërriste ezanin për namaz.

Hafëz Luta për tri ditë radhazi nuk kishte dalë nga shtëpia. Namazin e të gjitha vakteve e kishte kryer i biri, Zihniu. Pasi i kishte kaluar ajo dhembje koke, doli para xhamisë. Te kanapeja e drurit nuk qëndronte njeri. U nis drejt berberhanes së Shaban berberit, ku zakonisht pas dreke e pas iqindie, mbledheshin burrat e lagjes.

Shaban berberi, ishte plakur dhe nuk e kishte më atë shpejtësi dhe forcë për të qethur dhe për të rruar njerëzit, por kishte lënë djemtë e tij dhe ata e vazhdonin profesionin prej berberi. Kur ai hyri në berberhane, pasi u dha një “eselamu alejkum”, të pranishmit u ngritën në këmbë, dhe ia kthyen me “alejkum selam”. Kjo ishte një përshëndetje islame që do të thoshte “pranoni përshëndetjen...” dhe “pranova përshëndetjen...”

2.

Në berberhane ishin Maliq Musa, Ethem Hamza, Sali Hoda e Faik Beqa. Ky i fundit, për shumë vite ishte bari dhish. Të tjerët ishin marrë me punë fushe, por meqë tani kishin hyrë në moshën e pleqërisë dhe i kishte ikur fuqia, iu ishin dhënë xhamisë dhe nuk linin asnjë namaz. Që të gjithë ishin për afërsisht të një moshe me Hafëz

Lutën. Në berberhane rrinin zakonisht para namazit të drekës dhe të iqindisë. Pas iqindisë, ata nuk dilnin. Këtë kohë e shfrytëzonin për të pushuar.

Qaniu, i biri i Shaban berberit, që ishte ulur në karrigen ku uleshin klientët, u ngrit dhe i liroi vendin, Hafëz Lutës. Ai nuk pranoi.

I bënë një vend në kanapënë e gjatë të drurit.

Pasi u ul. Tha:

- Heee! Kur do zoti e bon, kur do zoti e heq, si me dorë!

Ishte kjo një fjali shumë e thjeshtë por që në vete ngërthente një filozofi e cila kur do të zbërthehej do ta kishte domethënien e vet. Në këtë mënyrë, apo duke e thënë këtë fjali para xhematit, hetohej se sa ishte siguria e besimit në Zot. Mbase ai dhe hoxhallarët e tjerë, në mënyrë të pavetëdijshme i shkëpusin disa thënie nga Kurani, por gjithsesi gjithnjë mundohen që ta thonë në kohën dhe vendin e duhur. Përlulja ndaj Zotit, nga pleqtë e asaj ane kishte arritur në atë shkallë sa që në mendjen e tyre kishin bërë fole mendimet dhe paragjykimet sa që, asgjë nuk mund të paramendohej apo të bëhej pa urdhrin e Zotit. Sipas tyre, vendi i njeriut në hapësirë dihet dhe ai vend i pranohet në gjithësi. Kuptohet, këtu hyjnë si koha ashtu dhe kuptimi i reciprocitetit, por mbi të gjitha është përgjegjësia për veprimet e ndërmarra. Nëse nuk jetësohen parimet, ato përsëri do ta ruajnë vlerën e vet, ndërkaq, njerëzit

janë të detyruar të pranojnë faktin se nuk kanë vepruar sipas nivelit të dijës së tyre.

Myslimani duhet ta dijë si të veprojë ndaj mosbesimtarëve. Ai e ka për obligim që ta udhëzojë në rrugën e drejtë. Kjo është rruga që një mysliman e shpie drejt ideve dhe porosive të Zotit e nuk e lejon të largohet nga ajo rrugë. Kështu do t'i thoshte xhematit të vet Hafëz Luta, por, mbase me fjalë më të thjeshta, ngase ishte i shtyrë në moshë. Jo që nuk e dinte gjuhën letrare, por ajo as që ish njësuar atë vit.

Ai kishte mësuar shkrim leximin e gjuhës së atëhershme shqipe.

Ishte faza e parë e mësimit shqip kur ai me shumë moshatarë të vet, kishin vijuar kurset e natës për të mësuar alfabetin shqip. Alfabetin arab e kishte mësuar qysh në fëmijëri, nga i ati, po ashtu hoxhë.

Të pranishmit, ishin mësuar me imamin e tyre. Ai në fillim u shpjegonte diçka nga ajetet Kuranore, e më pas nisnin muhabetin e rrafshët. Njihej në atë anë si një njeri me plot alegori. Çfarëdo që fliste e thoshte me thera. E për të mbërritur deri te përfundimi se ç'kishte dashur të thoshte, moshatarëve të tij edhe më të rinjve, u duhej goxha një kohë për ta kuptuar.

I ruheshin. Nuk hynin fort në bisedë me të, ngase, ai asnjëherë nuk e lëshonte rastin për t'i shpotitur me fjalët therëse. E dëgjonin çfarë u thoshte dhe i besonin. Ai kishte autoritet mbi

xhematin e asaj xhamie. Ishte besimi që kishin ndaj fesë islame dhe Kuranit, që ta çmonin imamin e tyre. E kishin të ngulitur në kokë se pa besim në Zot, nuk do të mund t'i afroreshin, atij. Sepse perëndisë mund t'i afrohet vetëm ai që e beson atë.

Perëndia sipas Biblës, Kuranit e Dhiatës së vjetër është shpërblyesi i atyre që e kërkojnë. Të kuptuarit e besimit si një fenomen që nuk mund t'i gjendet ndonjë pozitë a vend, sipas vlerësimit relativ, si një fenomen i përkufizuar në një periudhë kohore e humb kuptimin, por si një fenomen që perfeksionon qenien kulturore të një populli, shihet si parakusht për kuptimin e tij të drejtë.

Besimi është çështje që i takon individualitetit. Ka të bëjë me bindjen e tij se diçka është e vërtetë, apo se në realitet ekziston ajo për të cilën beson. Kjo bindje është e fortë dhe manifestohet me shfaqjen e ndjenjave dhe mendimeve në mënyrë të drejtpërdrejtë dhe hapur. Për ta bërë këtë, duhet pasur edhe ndershmërinë dhe ndërgjegjen e pastër.

Nuk vonoi shumë dhe Hafëz Luta sërish filloi të recitonte së pari në arabisht e pastaj edhe në shqip një ajet tjetër Kuranor:

“E i shef kodrat dhe mendon se ato jan’ t’pa lëvizshme, po ato, lëvizin sikur që lëvizin vronsinat”. -e mbylli citatin, për të komentuar atë që tha.

- Na e dimë krejt se vranësiat ecin. Po. Po, kush i shtyn t'ecin. Fryma. Fryma, pra. Po a po msojnë tash nëpër shkolla se toka sillet rreth vetës? Po.

Epo. Qysh atëherë... -u ndal për të parë të pranishmit dhe pasi u siguroa se ata kishin bërë sytë e veshë katër, vazhdoi:

- ...Qysh kur i kanë zhdrypë ajetet e Kur'anit, hazreti Muhamedit, osht ditë se edhe toka ec e me to edhe kodrat. A p'e shofni?...

Dhe bëri me dy duar sikur donte të thoshte: "amin, atij i qofshim falë"

Të pranishmit vetëm tundnin kokën në shenjë pohimi. Për kohën që mbretëronte ishte e natyrshme të mendohet ashtu. Tek e fundit është e pamundur që besimi të kuptohet drejt, përderisa të konceptuarit e atij besimi, jetësimi dhe shpresa për një më të mirë ndaj vetes dhe rrethit, nuk kuptohen si përvoja të pandara ndaj njëra tjetrës. Të besuarit se esenca dhe forma janë një, nuk është edhe aq e qëlluar.

Esenca është tipari më thelbësor apo më qenësor i një diçkaje. Ndërsa forma ka të bëjë me anën e jashtme të saj por që nuk shpreh përmbajtjen e vërtetë. Këtu ka të bëjë me një esencë të besimit në diçka që nuk ka formë. Diçka e pa formësuar, e padukshme, por që në ndër dijen njerëzore ndjehet dhe brenda botës së brendshme krijohet një bindje, një besim.

Ka diçka që i shtyn gjërat të lëvizin. Diçka që ua jep formën dhe kuptimin. Në pamundësi për të zbërthyer këto gjëra, njerëzit mbështeten në një besim a tjetër. Kështu, çfarë t'u thoshte imami, xhematit për ta ishte "amin", sepse ai ishte "më i knushmi" ai ishte "më i dishmi" dhe atë "e ka zgedh zoti"

3.

Te pragu i derës së berberhanes së Shaban berberit, u duk Xhym Rruta. Ai ishte po ashtu i një moshe me të pranishmit. Kishte kaluar të gjashtëdhjetat. Ishte me një trup mesatar por i trashë. Meqë e kishte një peshë paksa më të madhe trupore, kur ecte apo qëndronte më këmbë, mbështetej në shkopin të cilin e kishte bërë dhe gdhendur nga një degë e thanës.

Edhe pse ende nuk ishte në të shtatëdhjetat, kishte një pamje të një plaku mbi tetëdhjetë vjet. Kishte një fytyrë të madhe dhe të gjerë. Flokët iu ishin rralluar dhe zbardhuar. Në kokë mbante një kapelë të zezë në formë qelesheje që ishte tipike lugajase. Ajo kapelë i ngjasonte një cilindri, të cilit u ishin prerë strehët e ngushta. Ishte e punuar nga një material i fortë pëlhure. Fytyra iu ishte mbushur plot rrudha. Por, ama ende mbahej mirë dhe kishte një sens humori.

Pasi i përshëndeti me një "selam alejkum" në gjuhën arabe, iu drejtua imamit me këto fjalë:

- A, hoxhë ef-fendi, a ki' pa dikund k'si burra t'pashëm? -dhe bëri me dorë kah të pranishmit që ishin ulur në kanape e ishin mbështetur në murin e berberhanes.

Hafëz Luta, duke e njohur Xhymmin dhe prirjen e tij për ngacmime me fjalë, pasi lëmoi me dorë mjekrën e tij të bardhë, qeshi dhe tha:

- Jo vallahe, prej k'tu e deri n'Çupërli, k'si burra nuk ka. -pasi e tha këtë mendim, qeshi përsëri, me të edhe Xhymi. Të tjerët, duke mos e kuptuar mendimin e shfaqur të Hafëz Lutës, qeshën po ashtu.

Sikur u erdhi mirë që imami i tha ato fjalë të mira për ta. Nuk e dinin apo nuk kishin dëgjuar se në Çupërli (Veles të Maqedonisë) kishte gomarë të racës shumë të mirë.

Hoxha dinte t'i ndërlihte gjërat. Ai e kapte momentin dhe kohën e duhur për të thënë atë që duhet. Ua kishte kuptuar botën, secilit xhemat. Kishte të tillë që nuk kuptonin asgjë nga ato që bënin në xhami. Mbase disa prej tyre nuk e dinin asnjë lutje. Disa të tjerë nuk e dinin as mënyrën e marrjes dhe mbajtjes së abdesit. E të tjerë nuk i dinin pesë shtyllat kryesore të islamit.

Një kategori e tyre, shkonin në xhami sa për t'u dukur para botës se janë njerëz të ndershëm dhe besimtarë. Por, për të kuptuar, nuk kuptonin gjë.

Po t'i pyesje: Çfarë tha hoxha sot, bre? Ata do të rrudhnin krahët duke thënë: Valla, se morëm vesh!

Edhe kësaj here ata nuk e kuptuan shpotitjen e tij. I vetmi që e kuptoi ishte Xhymi, i cili ia ktheu:

- Hoxho, a edhe une hy n'çat grup a?

- Paj, s'po di be Xhym, ndal t'kshyri pak ma mirë? Jo, jo ti s'je asi burri... - tha hoxha dhe qeshi. Me të qeshën edhe të tjerët.

- E mirë pra, mësi une nuk kokna asi burri, po du t'ma pleqnosh ni punë. -i tha ai.

- Hajde, hajli koftë! -i tha, imami.

- Ndita se Xhavit qorri p'e shajke bukën. Sha bon Zoti me to? -tha Xhym Rruta.

- Zoti osht i madh, ai i falë kabahatet. Me hak t'huj mos i shko se me tondin, bohet diqysh. Po s'osht mirë me sha bukën. Myslimani i mirë s'e shan nimetin e Zotit. -tha imami.

Faik Beqa, një thatanik e i imtë nga trupi, pasi ndjeu këto fjalë të Xhymit, u ngrit në këmbë dhe eci kah dera e berberhanes. U ndal para Xhymit. Ngriti kokën dhe para se të shtronte pyetjen, që si duket e përgatiti në ecje e sipër, iu kujtua koha kur i ruante dhinë.

Atëherë, për punën që bënte, si shpërblim i jepnin bukë misërnike edhe atë bajate, aso që tepronte.

Copat e bukës që tepronin, baçicat zakonisht i mbulonin me miell dhe i linin në falanik. E bënëin këtë për ta ruajtur nga myku. Këtë bukë, pra, ia

jepnin Faik Beqës. Nganjëherë, ajo edhe pse e mbuluar me miell, mykej e ashtu të mykur ia jepnin, e ai nuk bënte zë. E merrte, e hante, por se çfarë ndjenje kishte, nuk mund ta dijë askush, pos tij. Andaj, edhe fjalët e Xhymit i ranë në sutak të kresë dhe e irrituan. Ashtu i irrituar, sidomos me trajtimin që ia kishin bërë për punën që kishte bërë për ta, foli si me ironi:

- A s'ë vetët, bre, cilën bukë e ka sha, a? -dhe pa pritur përgjigjen nga Xhymi, vazhdoi: -A të grytën (të grunjtën) apo at t'kollomajtën që ma epshit mu?

U ndal pak, shikoi përreth, pasi nuk foli asnjëri, vazhdoi prapë.

- Si ta ket sha ç'at bukën e kollomajtë e t'ftoft krejt kore, ani, ndashtë. A s'i ta ket sha ket bukën e grytë, valla Zoti ja qorroftë edhe qetrin sy. -tha ai duke dalë nga berberhania për të shkuar në xhami, ngase ishte koha e namazit të drekës.

VI

1.

Sapo desha të dilja, disi vetvetiu m'u përqendrua shikimi kah kodra e Fazë Kuqit e cila dukej mirë nga dhoma ime e ndejës. Rrëzë një lisi të trashë se ç'mu bë se pashë një hije. Hija qëndronte pranë atij lisi të trashë që gjendej mu në mes të kodrës së Fazë Kuqit. Ishte ajo kodër që me qindra herë e kisha shikuar nga larg, por që asnjëherë nuk e kisha marrë guximin të hyja dhe të grabisja ndonjë mushmollë apo vojsë. Vojsat, një lloj peme me trup të lartë që i bënte frutat e vogla, pak më të vogla se mollët e egra, por që kishin shijen e mirë. Ato mund t'i gjeje aty, në zabelin e Hetem Kajës dhe në tërshonishte.

Donim të hynim dhe t'i mbushnim xhepat me pemë, por, kishim frikë nga Fazë Kuqi. Jo që ishte i tmerrshëm, por kur fliste, zëri i tij ishte aq kumbues sa që neve na dukej se do të na përpinte të gjallë.

Kjo bëri që të kishim një dozë frike e të mos guxonim asnjëherë ta kalonim gardhin e Zekë Durak Kajës, në të majtë të pronës së Fazë Kuqit e as gardhin e Idriz Kadri Karaponxhës, që gjendej në të djathtë të kodrës së tij.

Luanim dhe bridhnim nëpër kodrat e Zekës dhe të Idrizit, por në kodrën e Fazës nuk guxonim të shkelnim fare. Ajo ishte një mollë e ndaluar për ne. Prandaj, sa herë e shikonim nga larg, dëshira

për të hyrë aty ishte edhe më e madhe. Do të gjenim lloj-lloj peme. Mbase do të mbushnim xhepat me mushmolla, molla verore, dardha ciklike e vojsa, që në Lugajë ishin të rralla.

E shikonim nga larg kodrën e Fazë Kuqit. Ishte një pamje magjepsëse, gjithnjë e punuar, bari i kositur si dhe pemët e krasitura dhe të mbjella si me pe në një vijë. Tek shikoja kodrën dhe lisin e trashë, m'u bë se hija që kisha parë, ishte fshehur pas tij. Fshehja e hijes, më ngjalli kujtimin për një ngjarje të hershme...

2.

Ecja xhadesë së qytezës, duke lëshuar këmbët mbi gurët e vëna në formë kalldrëmi, të renditura pa ndonjë ekuilibër. E mira e atyre gurëve ishte se, sadopak, frenonin ngritjen e pluhurit i cili, shpesh, dinte të pështillet këmbëve, bashkë me ndonjë leckë letre o gjeth të tharë pemësh, të shtyra nga erërat që, kur zbritnin lugajës drejt qytetit, fshinin çfarë gjenin përpara duke krijuar një si mjegull.

Derisa kaloja xhadesë, herë-herë duke i mëshuar shqelm ndonjë guraleci, ashtu kot, para meje ecte një mesoburrë i lagjes, atëherë, arsimtar gjimnazi, i vëllai i Ramadanit. Para shtëpisë së Xhym Rrutës, aty prej ku mund të shihej e tërë kodra e tij si në pëllëmbë dore, u ndal dhe shikonte drejt kodrës. I hutuar qëndroi gjatë e me të edhe unë u ndala por pak më larg dhe vështroja herë atë e herë kodrën.

Nuk e dija se çfarë e shtynte atë të shikonte drejt kodrës. Kot e vrisja mendjen të gjej arsyen e ndaljes së tij para asaj shtëpie.

Pse ai, shikonte kodrën. Çfarë e mundonte?

Doja të gjeja ndonjë arsye të vetme por assesi të gjeja përgjigjen. Ai edhe më tutje vështronte diku në një pikë të caktuar. Dikur, vazhdoi rrugën. Edhe unë vazhdoja pas tij, duke mos ditur a më kishte vërejtur apo jo.

Pasi eci edhe nja pesëdhjetë metra, nga çarshia kthehej një i njohur yni. Pasi e përshëndeti, pa u u ndalur, e pyeti:

- Kojsi a p' u lajmrohet bre Ramadani? -tha dhe, ende pa pritur përgjigjen prej tij, ia parashtroi edhe pyetjet tjera:

- Qysh osht' ai, sh'a i ka pun't?..

Rahmani, i vëllai i Ramadanit, ashtu i hutuar, por mbase edhe nga dyshimi se mos ndoshta fqinji ishte i shtyrë nga sigurimi shtetëror për të marrë ndonjë informatë rreth të vëllait, e shikoi në sy, ngriti dorën lart dhe, pasi fishkëlleu njëherë fifififu, iu përgjegj:

- Ramadani, a? ...Ai... larg ka shku...Mu... mushmullat m' u thajtën!

Tani e pata të qartë arsyen e ndaljes së tij dhe shikimin kah kodra. Po s' i mund të dallonte nga ajo largësi tharjen e mushmollave. Këtë s' e përthevoja dot.

Të them të drejtën, atëherë nuk dija gjë për Ramadanin. Bile nuk e dija fare se Fazë Kuqi

kishte edhe ndonjë djalë tjetër. Më bëri përshtypje sjellja e Rrahmanit dhe fishkëllima e tij. Pastaj, ç'hynin në punë mushmollat e Rrahmanit me pyetjen që ia bëri fqinji. Përgjigjet që doja t'i merrja menjëherë, i kuptova shumë më vonë. Atë që dëgjova dhe pashë, me t'u kthyer nga shkolla ia rrëfeva nënës sime. Ajo vetëm më tregoi se Ramadani ishte vëllai më i madh i Rrahmanit dhe se jetonte diku në një vend skandinav. Më shumë nuk më tha. Më vonë kur i kalova edhe disa vite, e nga kujtesa ende nuk më ishte fshirë ai çast, derisa bisedonim me shokë për Rrahmanin dhe të vëllanë, njëri nga ta tha:

- Kur e pyesin Rrahmanin për të vëllain, ai ia kthen "fifififiuu... Ramadani ka shku larg po mu mushmullët m'u thajtën"!

Kjo si duket iu kishte bërë rutinë për t'i ikur bisedave të tilla. Kështu, do të ishte më i qetë dhe larg problemeve që do të mund të kishte me sigurimin shtetëror. Do të ishte i lirë. Nuk do të bezdisej nga inspektorët e policisë. Dhe kishte të drejtë. Ishte kohë e pakohë dhe udhët mund të të çonin në ndonjë udhë me një kahe.

Ishin vite të vështira. Korrje-shirjet sapo kishin filluar...

3.

Cen Paja, burrë nja gjashtëdhjetë vjet, nga Rahovica, njëhej për alegorizmat e tij. Edhe pse jo aq i pasur, një njeri, si thonë këtu anasit, me një

idare mesatare, ishte i çmuar në fshat. Mu për atë, gati kudo që bëhej ndonjë ndejë, e kishe aty. Ftohej, se s'bënte ndryshe. Pa të, ndeja ishte shterpë. E hijeshonte muhabetin duke treguar anekdota të ndryshme si për vete, ashtu edhe për të tjerët. Artist i lindur. Aty për aty, mund të krijonte ndonjë ngjarje që do të mbahej mend për shumë kohë. Ishte thatim dhe i gjatë. Kjo ishte edhe arsyeja që pas palosjes së viteve mbi atë trup edhe ashtu të dobët, kishte filluar të kërrusej. Por, gjithnjë lavdërohej se për tërë vitet e kaluara të jetës së tij, nuk kishte pasur dhembje koke e as ndonjë dhembje tjetër. Jo që ishte ushqyer mirë, apo kujdesur për shëndetin, por, këtë e kishte pasur, siç thoshte edhe ai vetë, thjesht, dhuratë nga perëndia.

Atë ditë kishte dëgjuar se disa të panjohur me një veturë, ishin ngjitur rrugës përpjetë fshatit, rrugë kjo në perëndim të Rahovicës që të çonte për në Ilincë. Emërtimi Rahovicë, sipas një gojëdhëne vinte nga një emërtim që ishte gjetur në një dokument e që mendohej se ishte Arielivicë. Por që vendësit prej se dinin për këtë fshat thoshin se e kishte këtë emërtim, pra Rahovicë. Kjo rrugë, nga ishte nisur Cen Paja, të çonte te vendi ku kishin nisur punët për një Pendë e cila do të përdorej për ujitjen e tokës punuese. Në fshat flitej se të panjohurit gërmonin diçka në afërsi të pendës, por çfarë kërkonin nuk e kishin kuptuar.

Sidoqoftë, kureshtar për të kuptuar diç, kishte marrë rrugën ashtu vetëm.

Ishte nisur ai, përpjetës së Rahovicës drejt pendës me duar të kryqëzuara prapa. Shkonte duke u luhatur e kokën e mbante të ulur. Dukej se mbi shpinën e tij rëndonte një barrë e rëndë jete. E jeta njëmend ishte një barrë për të. Me moshë ishte në të gjashtëdhjetat. Në shtëpi kishte kalamajtë që duheshin ushqyer e ai kishte vetëm dy duar të cilët kurrë nuk i fuste në xhepa ngase nuk kishte çka të nxirrte nga ta. Fëmijët si fëmijët, kundronin në mos babai i tyre do të fuste duart në xhepa të pantallonave e t'u jepte ndonjë bonbone që do të kishte blerë në dyqanin e vetëm në Rahovicë. I shkreti, s'kishte çfarë të nxirrte ngase nuk kishte futur asgjë në ta.

Ecte ashtu i kërrusur përpjetës së fshatit. Kishte arritur te mulliri i Xhafës e me vete mendonte "Eeeeh, sa drithin e ka blu ky mulli. Eeeeh, sa kallamoçin e ka hongër kjo mokra e kti' mullini". Mokra, ai gur i sheshtë e i rrumbullakët si rrotë. Ai gur i rëndë me atë vrimë në mes. Qëndron dhe mbi vete mban gurin tjetër po ashtu të sheshtë që rrotullohet mbi të. Ai gur që sillet mbi të me anë të ujit të vaut. Me sa vrull që bie uji mbi të aq më të shpejt e bën rrotullimin ai. Nën këtë gur, pra, qëndron i palëvizshëm ky gur që ka emërtimin Mokra e që bën të bluhet drithi.

Atë ditë mulliri qe mbyllur, nuk dëgjohej zhurma e rrokullisjes së gurit mbi Mokrën e as

currili i ujit të vaut që vinte nga lumi i cili shëtiste tërë Karadakun, kalonte nëpër Rahovicë, Zhunicë, Bukuroc e derdhej në lumin Morava. Për çudi, ujin e lumit nuk e kishte ndarë askush për në vaun që shkonte te mulliri për të fërkuar makinën e quajtur Mokër e që për anasit do të thoshte një bukë më shumë në sofër e mbase edhe një dimër të kaluar më mirë dhe pa brenga. Mulliri flinte, ndërsa Cen Paja shkonte përpjetës për te penda.

4.

Ishte afruar pranë pendës e cila posa kishte filluar të mbushej me ujë. Ende mjeshtrit nuk e kishin përfunduar punën e nisur disa vite më parë. Andaj një pjesë e ujit që vinte nga Karadaku, rridhte përskaj pendës dhe vazhdonte për në Rahovicë. Në fillim të pendës, aty te muri i pjerrët, qëndronte një djalë i ri i cili ishte afruar te rreth të tridhjetat dhe lexonte një gazetë. Ceni, që ishte nisur mu për këtë qëllim, pra t'i takojë këta të panjohurit dhe të kuptojë të vërtetën e ardhjes së tyre, duke kaluar pranë tij nuk e la pa e përhëndetur. I riu ia ktheu në serbishte. Atëherë, Ceni, kureshtar, iu hap rruga, mori frymë thellë, u ndal dhe e pyeti po ashtu në serbishte.

- Nga të patëm bre djalë.
- Jam nga Hani. -ia ktheu ai.
- Po ç'e mira ju solli në këto anë?

I riu duke parë plakun ashtu të parruar e të pa veshur mirë, e pandehi për të paditur dhe deshi ta fus në lojë me një të folur ironike dhe iu përgjigj.

- Po e kërkojmë arin që e ka fshehur Sulltani. - dhe qeshi, duke e shikuar në sy se si do të reagonte plaku.

Cen Paja i njohur me meseletë e tij. Ndenji ashtu i qetë pa e prishur fare qejfin edhe pse e diktoi se ai po përpiquej ta fuste në lojë, ia ktheu:

- Kot po përpiqeni djali im, po më dhimbseni. Shumë jeni vonuar.

- Si mendon jemi vonuar? -e pyeti ai nga kureshtja.

- Jeni vonuar, ngase atë ar e ka marrë me vete kral Petri, kur ka ikur për në Angli.

Djali, e kuptoi se plaku nuk na ish ndonjë njeri naiv, andaj e la mënjanë gazetën, i ofroi të ulej plakut Cen për të biseduar dhe për ta pyetur rreth terrenit të Rahovicës. Cen Paja, ashtu i qetë dhe me një të folur të ngadaltë, u ul dhe vazhdoi bisedën me të. I riu ia ofroi një cigare me filtër. Ai e mori, pasi e lagi me buzë, e ndezi e tha:

- Larg ka ec teknika. - E tha këtë, ngase ai për dyzet vjet sa tymoste duhan, rrallë i kishte rastisur të pinte duhan me filtër.

Edhe më parë kishte tymos duhan të përpunuar në fabrikë e që atëherë i thoshin "cigare fafrike", por ato ishin pa filtër. Tani ai pinte një cigare të llojit "Drina".

Ende pa e kryer cigaren, para tyre u dukën dy njerëz më të moshuar se djali, të cilët i riu i prezantoi njërin si arkeolog e tjetrin si gjeolog. Njëri nga ta, duke parë një fshatar të varfër e të pashkolluar, e pyeti se me se merrej plaku. Ky i tregoi se ishte bujk dhe merrej me punë bujqësie.

- Aha, e si e keni bereqetin sivjet? -i tha ai, vetëm sa për ta zgjatur pak bisedën

- Dhashtë zoti, do të bëhet mirë. -ia ktheu Ceni

- Jo zoti... -ia ktheu tjetri, duke treguar duart, sikur donte të thoshte: *duart duhet të jenë të praruara për punë bujqësie e bereqeti s'ka se si të mos bëhej.*- ...Po puna. - E vazhdoi mendimin e tij, ai dhe qeshi me plakun.

- Punën ia kemi bërë e dashtë zoti shi, bereqeti do të bëhet, - këmbënguli Cen Paja.

Edhe pse i riu herë me sy e herë me vetulla, mundahej t'ua bënte me dije se plaku nuk ishte aq naiv sa dukej, njëri nga ta nuk e kuptoi dhe vazhdoi ta ngacmonte Cenin.

- Plako, nga je nisur, e burrë? - e pyeti dhe bëri me duar se atje nga ishte nisur ishte vetëm një mal, mbase i pakalueshëm për një njeri të asaj moshe.

- Po dal pak kah mali. -ia ktheu Ceni

- A ka ende fshatra përpjetë, a? -sërish ndërhyri gjeologu i cili po ashtu nuk ishte anas dhe nuk e njihte terrenin sa duhet.

- Po ka, ka, si nuk ka. - iu përgjigj ai.

- E kush jeton atje, plakoo? -E pyeti i njëjti, duke zgjatur atë o-në në fund dhe duke qeshur si me ironi.

- Shqiptarët. -ia ktheu ky shkurt.

- Pse, a ka shqiptarë edhe më tej, a? - pyeti i njëjti.

- Ka, po si nuk ka, heeej, prej këtu e deri në fund të botës, do të gjesh vetëm shqiptarë. -iu përgjigj Cen Paja, duke bërë me dorë kah perëndimi i diellit.

Duke parë se plaku ishte një njeri inteligjent e që po mundohej t'i fuste në lojë, i dhanë lamtumirën dhe u nisën poshtë fshatit Rahovicë e për t'u kthyer nga kishin ardhur.

VII

1.

Shikova andej dhe pashë të gjitha pemët e mbjella nga vetë dora e Fazë Kuqit që nuk ishte më në mesin tonë, por ama punën e tij e kishte lënë pas vetes e sidomos mushmollat që i kishte me qindra trupa dhe mbase të vetmet në Lugajë. Në mes të kodrës që e punonte me aq zell qëndronte një lis i madh që banorëve të Lugajës ua përkujtonte rininë e Ramadanit, djalit të madh të Fazë Kuqit. Ishte ky lisi ku ai, djali i madh i Fazë Kuqit, që tashmë ishte një shkrimtar i njohur, kishte mobilizuar një mësonjëtoare dhe gati tërë ditën e kalonte aty duke lexuar dhe shkruar tregime të ndryshme që më vonë i kishte botuar. Libri i tij i parë me prozë kishte lënë gjurmë të thella në letërsinë e atëhershme shqipe.

Mbase ata ishin hapat e parë të Ramadan Fazë Kuqit në botën e shkrimeve, por ama të sigurt që atë e futën në analet e letërsisë shqipe e sidomos në prozën përshkruese. Tek shikoja lisiin dhe kasollen e bërë në degët e tij, mu bë se shihja një hije. Hija qëndronte ulur galuc me një libër në dorë, apo do të duhej të ishte fletore pune. Nuk jam i sigurt se ç'mbante në dorë: librin dhe lapsin apo fletoren dhe lapsin. Hija rrinte ulur dhe nga aty sodiste tërë qytezën e cila dukej si në pasqyrë nga ai lis i madh. Ishte ky një realitet apo ndonjë ëndërr. Pata dëgjuar se njeriu sheh dhe beson atë

që do të shohë apo të besojë. Si duket unë doja ta shihja atë mu aty, andaj edhe besoja se ajo hije do të duhej të ishte e tij. Hija, që shihja, i ngjasonte fotografisë së Ramadan Fazë Kuqit, apo ashtu më dukej. Ishte mu ajo fotografi që kisha parë në kopertinën e librit të tij të vetëm që ishte ribotuar nga klubi letrar i qytezës. Po ajo fytyrë. Kokë tullac e trup mesatar. Ramadani dhe libri i tij me rrëfimet për Lugajën dhe jetën e vështirë të banorëve, të cilët, tërë verën e kalonin nëpër fushë, duke punuar arat e tyre. Kishte edhe të atillë që nuk kishin asnjë copë tokë, por që kafshatën e gojës e siguronin duke punuar punë krahu, duke bart dru e mbase edhe të tillë që tërë ditën e kalonin në shëtitje...

2.

Ajeti i Batës, është një burrë me trup mesatar, por i fuqishëm. Duhet t'i ketë kaluar të pesëdhjetat. Por, fytyra e tij tregon një moshë më të vjetër. Rrudhat që kishin bërë vend në fytyrën e tij e bënin atë më të vjetër për disa vite. Ato rrudha, që ia ndanin fytyrën në disa pjesë, janë shenja të vuajtjeve që dhunshëm ia ka sjell jeta. Megjithatë, fuqinë ende e kishte. Kjo shihej kur ai ngarkonte thesin pesëdhjetë kilogramësh. Asnjëherë nuk ndodh ta ndihmojë dikush. Atë thes ai e kap me dy duar dhe e vendos në karrocë si të ish një qese e bërë prej ndonjë cope pëlhure. Tërë ditën shëtit me karrocë nëpër qytezë. E shtyn

atë karrocë nga shitorja në shitore. Karroca e tij është e veçantë. Si duket e ka punuar vetë. E tëra ishte nga druri. Edhe rrotën e cila rrokulliset nëpër kubat e gurit, me të cilat ishin shtruar rrugët kryesore të qytetës, e ka bërë nga një lloj druri. Karroca nuk ka kanata. Vetëm një dysheme të bërë nga dy drurë dhe dorezat e gjata. Ajeti, që i thoshin Ajeti i Batës, bëhet i lumtur dhe ndjen kënaqësi, kur ndonjë shitës e fton që të dërgojë ndonjë thes miell në ndonjë shtëpi. Kështu e siguron kafshatën e bukës. Për të nuk dihet nga është dhe a ka ndonjë të afërm. As i interesonte kujt kjo gjë. Nuk është martuar dhe asnjëherë nuk ka krijuar familje. E kishte vetëm një nënë plakë. Kur ajo ndërroi jetë, mbeti vetëm.

Ja, pra. Ai jeton fillikat vetëm. Me të nuk ndalet askush të bisedojë. Nuk flet shumë. Vetëm kur i duhet patjetër. E dërgon miellin nga ndonjë shitore në ndonjë shtëpi, pasi troket në derë, hyn në oborrin e shtëpisë dhe fjalja e vetme e tij është:

- Ku ta lo thesin me millë?

Pasi i tregohet vendi ku duhet zbratur miellin, pa folur asgjë, zgjat shuplakën e dorës dhe zotëria a zonja e shtëpisë, i jep një shumë të hollash, me të cilat mund të blejë një bukë dhe diçka me se do ta hante atë.

Ajeti i Batës e ka unin e vet, që i përshtatet realitetit, larg ideale të cilën veç që e ëndërron, meqë gjithmonë ishte jashtë mundësive të arrinte te ajo që mund të quhej prej tij si ideale. Zbrazëtia

në mes unit real dhe atij ideal te ai, është ndërmjet asaj “jam” dhe “duhet”. Kjo paraqet një mospërputhje dhe sa më e madhe që bëhet kjo mospërputhje, vuajtjet dhe dhembjet i shtohen edhe më. Mu për shkak të kësaj mospërputhjeje, ai gjendej para një kërcënimi të humbjes së kuptimit të të qenit në jetë. Dhe s’ka se si të mos përjetohet një ankth i tillë.

Ankthi, është shenjë kërcënuese për gjithë kënd e gjithësesi edhe për të, andaj duhet evituar, por si ta bëhej ajo? E vetmja mënyrë çliruese do të ishte t’ia mbath. E ku të shkojë i shkreti, si të dalë nga lëkura e vet. Nuk i mbetet tjetër, pos që të bëhet edhe më vetëmohues dhe të pret çfarë do t’i sjell e nesërmja. Ai ishte mësuar me një profesion të tillë. Është i vetmi që ushtron këtë punë. Tjetër nuk ka. Kur ndonjëherë lodhet së shtyri karrocën e drurit, ndalet dhe pushon përskaj rrugës. Atëherë ai i bën pyetje vetes:

- Përse e bëj këtë punë? - i bën vetes edhe këso pyetjesh.

- Përse e bëj këtë punë? e jo:

- Për kë?

Kjo pyetje i lind nga mendja ngase qendra e të menduarit e tij përqendrohet në vetvete. Është kjo një frikë që vjen me plakjen, apo, ndoshta kjo i vjen prej asaj që nuk e kishte arritur as përjetuar, atë që kishte imagjinuar ta bënte në rini. Derisa, disa nga shokët e tij të rinisë, ndryshe nga ai, kishin blerë rroba të modës dhe sillëshin rreth

kafeneve të qytezës dhe bënin qejf, ai, nuk kishte mundësi të blejë rroba të reja, as të sillej nëpër kafenetë e pakta të qytezës, ama me xhelozi ruan dinjitetin dhe sillet me një dashamirësi.

Duket se shokët e tij të rinisë tani as e hetojnë. Nuk e shikon njeri. Vetëm fëmijët i shkojnë nga pas. Edhe pse i moshuar dhe ngacmohet nga disa çapkënë të rrugës, asnjëherë, nuk i largon as i kërcënon. E fëmijët, si fëmijët më, i shkojnë pas dhe e therin me fjalë.

- Diii kali diiii...-ia bëjnë, duke rendur pas tij. Ai nuk hidhërohet. As ndalet. Mbase nuk do që t'i frikësojë. Apo, ndoshta i pëlqen të përcillet nga ta. Mbase, sipas tij, ishin vetëm fëmijët që atij ia tërhiqnin vëmendjen. Mbase, e pranon realitetin e krijuar dhe është aq i aftë për të vlerësuar saktë lëvizjet që do t'i sillnin ndonjë telash.

Ai mund të kontrollojë ndjenjat. Sikur e di se do të ishte vështirë për të nëse nuk do të mund të kontrollonte ato. Ç'ti bësh kjo është jeta për të. Ky ishte fati i tij. Jeton me kujtimet dhe ëndrrat që i kishte imagjinuar në të shkuarën.

Qesh Ajeti me fjalët e fëmijëve dhe vazhdon të shtyj karrocën.

Atë ditë kur nuk bart miell, është i dëshpëruar. Kjo shihet fare mirë në vijat e fytyrës së tij. Ashtu i mërzhitur rri tërë ditën në çarshi edhe në ditët e vjeshtës, kur shiu nuk ka të ndalur. Por, kur bie shi, ai mbështjell trupin me një pelerinë mushamaje, të cilën si duket ia ka falur dikush.

Shiu e rrah derisa përfundon.

Nuk mbështetet në ndonjë strehë të shtëpive të ulëta, por qëndron që të shihet mirë nga kalimtarët e rastit. Por, kalimtarë ka gjithnjë e më pak e blerës edhe më rrallë. Në rrugë duken vetëm fëmijët, të cilëve as shiu nuk i ndal lojën dhe Ajeti i Batës. Në mbrëmje, Ajeti struket në kasollen e tij të vogël. Është kjo, një kasolle me një çati të vjetër, të cilën herë pas here e mbulon me ndonjë copë najloni, për të mos u lagur gjatë natës. Ndërkaq në kasolle ka një koftor të vjetër dhe një minder. Minderin, pos për të ndenjtur e përdor edhe për të fjetur. Në tokë nuk ka shtrojë. Shumë rrallë i heq opingat e tij të vjetra. Ato i hoqi para dy ditëve, pasi një fqinj i fali një palë bata të Pirotit, një biçim mbathjeje që as ishin opinga as këpucë, ose thënë më shtruar: ishin edhe opinga edhe këpucë, të mbaruara nga goma fund e krye. Me nga një rrip sipër me të cilën mbërtheheshin në këmbët.

Shkaku i mbathjeve të falur nga fqinji kishte bërë që atë ditë Ajeti të ishte shumë i lumtur. Mezi priste të dilte në çarshi me karrocën e tij. Këmbët më nuk do t'i lageshin as nga shiu. Mbathjet ishin të reja. Ia shtrëngonin këmbët.

Rrinte ai, ashtu i ulur, dhe priste ndonjë myshteri. Herë-herë, i prekte mbathjet e gomës dhe sikur kënaqej me shkëlqimin e tyre.

3.

U gjenda para dyerve të shtëpisë së Halil Zenës. Shtëpi, kjo, e rrethuar me një mur të ndërtuar prej gurëve. Ishte po ai mur që e kishte ndërtuar vetë Halili, ndjesë pastë këtu e tridhjetë e pesë vjet më parë. Kishte vetëm një ndryshim të vogël. Ky ndryshim ishte mbyllja e deriçkës së vogël, që aso kohe gjendej në anën e djathtë të dyerve të oborrit. Zakonisht, kjo deriçkë lihej nga dy metra larg dyerve të mëdha. Gati çdo shtëpi kishte dyer të mëdha të bëra nga dërrasat e ahut, lisave ose bungut. Kjo ishte edhe një nga karakteristikat e Lugajës. Muret ishin të larta mbi dy metra dhe nga sokaku nuk shihej oborri. Kjo ishte trashëguar nga pushtimi shumëshekullor turk, apo ishte një traditë e vjetër shqiptare, nuk isha i sigurt. Sidoqoftë, unë kisha ngulur shikimin në murin e kësaj shtëpie dhe kërkoja deriçkën e dikurshme kur ne si fëmijë silleshim dhe luanim lojëra të ndryshme.

M'u kujtua një moment, kur isha fare i vogël, duke lozur rreth deriçkës të Halil Zenës. I kisha mëshuar me kokë murit të gurit dhe isha mbuluar me gjak. Ashtu duke qarë, kisha ikur në shtëpi. Me të parë se në ç'gjendje isha, nëna më kishte kapur për dore dhe duke më qortuar, kishte kërkuar pak duhan për të ma ndalur gjakun. Për çudinë time, duhani ma kishte ndalur gjakun. Të nesërmen kur kisha dalë për të luajtur, kokën e kisha të mbështjellë me shami të bardhë. Ashtu të

mbështjellë me shami, koka më dukej sikur të ishte mbështjell me shall që Hoxhallarët zakonisht e mbanin në kokë. Shokët, posa më panë, silleshin rreth meje dhe thërrisnin:

- Hoxha, hoxha, paska ardhur hoxha!

- O, ku je bre hoxhë!

E kështu me radhë. Ky epitet nuk më jepej vetëm mua, por kujt do që u ndodhte një gjë e tillë. Nuk vononte shumë, tjetri e thyente kokën dhe epiteti dihej. Nuk harrohej: - Hoxha hoxha...

Për çudi, nuk hidhërohej askush. Të gjithë qeshnin. Si fëmijët më.

4.

Muri, pra ishte ai i njëjti. Pa asnjë ndryshim. Edhe sokaku ishte po ai i fëmijërisë sime. Në këtë lagje kishin ndryshuar vetëm brezat e njerëzve që banonin aty. Pleqtë kishin ikur kush më herët e kush më vonë, fëmijët ishin rritur e bërë burra, ndërsa kishin lindur fëmijë tjerë, pra brezi i tretë. Familje të tëra ishin shtuar dhe fëmijët tashmë ishin krejtësisht tjerë. Familje të tjera ishin shpërngulur, kush në Turqi e kush në vendet perëndimore e disa edhe në Amerikën e largët. Brezi i fëmijërisë sime ishte i sokaqeve. Lojërat ishin po ato të njëjtat, me disa modifikime. Ishin shtuar disa lojëra që nuk luheshin atëbotë, por kishin humbur disa të tjera që ishin mjaft aktuale atëherë. Për çudi, në atë moment kur po sodisja murin e Halilit, sokaku ishte i qetë. Asnjë lëvizje

as zë fëmije. Se ku kishin tretur, një zot e di. Ishte mu koha kur ata ishin më të zhurmshëm. Ishte muzgu i parë i një dite vere, kur sokaku si një orë e kurdisur i tubonte fëmijët e lagjes për të filluar lojën. Sesi m'u duk sokaku pa asnjë hijeshi. Në kokë më erdhi një mendim që nuk më hiqet sa herë e shoh sokakun e boshatisur nga fëmijët.

Ishin zërat e fëmijëve, ata, që i jepnin bukurinë dhe gjallërinë sokakut. Ata zëra që na pengojnë, sa herë që shtrihemi të pushojmë në orët e pasditeve.

U ndjeva i vetmuar. I dhashë të drejtë fëmijëve. Ata janë protagonistët kryesorë që e gjallërojnë këtë sokak, që dikur e kishim arenë të lojërave. Disi edhe buka që e merrnim në dorë për ta ngrënë në sokak, edhe pse pa asgjë në të, na dukej më e shijshme. Mu kështu bëjnë edhe fëmijët e sotëm. Është e njëjta ndjenjë.

5.

- Mirëdita! -më erdhi një zë si prej qielli, që më ndau nga kujtimet e fëmijërisë dhe lojërave që bënim dikur në këtë sokak, që sot më dukej disi i boshatisur.

Ktheva kokën. Pashë Sadriun, një djalosh nga lagjja që i kishte kaluar të njëzetat, por, edhe pse kishte të mbaruar shkollën e mesme, ishte paksa i veçantë nga të tjerët. Sillej disi ndryshe. Jo elegant. Jo mire i veshur. Kishte një ecje karakteristike që ngjasonte në të luhatur, herë në të djathtë e herë

në të majtë. Por, ka edhe të veçantën tjetër. Asnjëherë nuk kalon pa përshëndetur. Rrallë kalon i heshtur. Ndoshta vetëm atëherë kur ka ndonjë hall.

Sadriu është një tip njeriu, i qetë, akull, siç i thonë një fjale . Është i ngadaltë, përtac dhe jo me ndonjë temperament. Duket i qetë, dhe jo shumë i shoqërueshëm. Shpejt mërzhitet. Nganjëherë, të bëhet mendja se me të nuk mund të matet asnjë. Por, nganjëherë është mirë të mos e takosh fare.

Sadriu, sot, duket të jetë i disponuar dhe kishte nevojë të fliste atë që kishte përjetuar apo ajo që e mundonte. Do ta nxirrte nga zemra se s'bën. Nuk ishte i tillë në fëmijëri. Ishte më pedant dhe vijonte shkollën me të gjithë fëmijët tjerë. Mirëpo me kalimin e viteve, diku në moshën e adoleshencës, vërehej se diç nuk shkonte me të.

Gjatë ecjes kokën e mban ulur dhe duket se e shikon tokën kah po shkel e jo ambientin para tij. Por, ama, kështu është vetëm në dukje, ngase ai e ndien ambientin dhe rrethin kah sillet. Shpesh fqinjët e fusin në lojë si një djalë të marrë që nuk i ka të gjitha sendet në terezi. Mbase edhe e kanë keq. Por, ç'ti bësh, i yti të ngrit lart dhe po ai, i yti, të zbret duke t'i hequr shkallët. Si duket, pasojë e kësaj është edhe gjendja në të cilën është Sadriu. Kushedi! Sidoqoftë, ai tani është një trashalluk, me një gjatësi të mesme të shtatit e nuk i ven veshin pedanterisë. Rrallë e sheh të veshur mirë. Bile as pantallonat nuk i shtrëngon në brez. Ec me hapa

të mëdhenj të pa koordinuar mirë dhe flet gjepura. Por, e thashë edhe më parë, jo gjithnjë është i tillë.

- Mirëdita! -më tha përsëri.

- Oh, mirëdita Sadri, kah ia ke mësy? -i thashë vetëm sa për t'ia kthyer përshëndetjen.

- Po dal pak kah kisha, t'shëtis. -ma ktheu dhe u ndal përballë meje sikur donte të më pyeste se ç'isha ndalur aty dhe çfarë po sodisja. - Jum konë para do ditve te halla jeme n'katund. Jum knaqë krejt. A e di sa sajgi m'kanë bo. Halla m'ka dekë, ama thmi ka lonë. Kum fletë tri net te ata. Çika hallës teme ka shku nuse. Jum knaqë n'darsëm...- vazhdoi ai të fliste.

Nuk e dëgjoja më se çfarë fliste Sadriu. E shikoja, por për ta dëgjuar nuk e dëgjoja dot, ngase mendja më kishte fluturuar larg. Isha kthyer shumë vite më parë kur ai, ishte krejt fëmijë. Nuk ishte i tillë. Nuk fliste shumë, nuk shëtitej dhe hapat i kishte më të kontrolluar. Ecte ngadalë. Ndërsa tani duke ecur luhatet andej e këndeje. Kishte ndryshuar i tëri. Nuk ishte ai Sadriu i vogël, kur bënim shaka, nga të cilat fare nuk hidhërohej, por me mendje kishte ngelur prapa.

- Pata me ndejtë hala, po baba erdh e m'mur, - tha. - Ma prishi ndejtën baba. Kum pas me ndejtë njo ni javë, ama ai sëm la. -m'i ndërpreu mendimet sërish Sadriu. - Nuk pu m'le rahat çiki baba jem. Për dit pu m'çon n'mal për dru. U lodha mo, aaaa... sën pu baj mo kojshi. - më tha,

ndërkaq tingullin “a” e theksoi pak më të zgjatur se tingujt tjerë.

- Mirë e ke Sadri, të duhet pak pushim.

- Pushim?! Hahaha! -qeshi Sadriu aq këndshëm, me fjalët e mia, për të, të çuditshme. Si duket i erdhi keq të më thoshte: “Mos fol gjepura”.

Qesha edhe unë me fjalët e mia.

- Kush pu t’le me pushu sot o kojshi. -tha dhe e vazhdoi të qeshurën: hahahaaa... - duke u larguar nga unë, derisa shkante në drejtim të Kishës ortodokse që ishte nja pesëqind metra larg lagjes sonë në pjesën perëndimore të Lugajës. Derisa Sadriu shkante tutje, unë sërish u zhyta në mendime...

6.

Secili vend në Lugajë, ka një emërtim që ndërlihet me një legjendë. E vende të tilla ka mjaft. Ajo është e rrethuar nga të gjitha anët me kodra të larta dhe me zabele e vreshta. Qyteza, qëndron poshtë mu në mesin e tyre. - I tha Ramadan Fazë Kuqi, të shoqes, derisa ecte sokakut përpjetë. Ishin nisur në një shëtitje dhe shkonin drejt vendit të Kishës ortodokse. Derisa ecnin, ai i fliste shoqes për qytezën. Ajo, ishte mësuar me të. Nuk kishte ditë që Ramadani, nuk i tregonte diçka të re rreth Lugajës. Por, edhe ajo e dëgjonte me vëmendje e rrallë që thoshte ndonjë fjalë. Vetëm tundte kokën.

- Thuhet që më parë në vetë qytezën, ku tani janë të përqendruara pjesa më e madhe e shtëpive, ishte një moçal i madh dhe kishte shumë bretkosa.

- Vazhdoi ai rrëfimin rreth legjendës së qytezës.

Ajo e shikonte atë por, për të folur nuk fliste dot. Ecte përkrah tij dhe dëgjonte me vëmendje çfarë i thoshte ai. Tek e fundit, ishte hera e parë që kishte ardhur në Qytezë dhe ishte kureshtare të dëgjonte gjithçka që lidhej me të. Ai e dinte këtë, andaj edhe nuk pushonte së foluri.

- Dalëngadalë, i tërë moçali, thahet dhe aty mbushet me shtëpi. E sheh, qyteza gjendet në vendin më të bukur në perëndim të rajonit të Lugajës. Me pozitën e saj nuk mund të krahasohet asnjë vend tjetër i populluar nga shqiptarët. Shiko malet se si e rrethojnë nga të dy anët e saj si nga jugperëndimi ashtu edhe nga verilindja, e mu përmes saj, kalon lumi që edhe pse nganjëherë i pakësohet uji, asnjëherë nuk shteret. Ajo vetëm bënte me kokë, duke ia bërë me dije se e dëgjonte dhe e kuptonte. I kishte lexuar tregimet e tij dhe tani kur shëtiste me të dhe kur ai fliste për vende të ndryshme që kishte Lugaja, mendohej që me shikim, të gjente vendet për të cilat fliste dhe kishte shkruar i shoqi. Për shkak të fushës së saj të hapur, në qytezë mbretëron një verë e nxehtë përcëlluese e që ne e themi me fjalinë “përcëllon Ylli”, prapëseprapë, e ke vërejtur edhe vetë, gjatë ditëve të nxehta të verës është freskët, këndshëm e

sidomos bukurinë ia shton ngushtica e qytezës. –
tha me krenari.

Ndërkohë, duke i treguar asaj për qytezën, ai
kthente kokën herë kah ajo herë kah malet e herë
shikonte shtëpitë e reja që ishin ndërtuar në
vendet ku më parë kishin qenë të vendosura
shtëpitë e vjetra që i mbante mend.

- Shtëpitë, në të kaluarën, e sidomos para
luftës së parë botërore, kryesisht ishin një dhe
dykatëshe, të ndërtuara me gurë, dru dhe qerpiç
të baltës. Dhe ato njëmend, në të kaluarën kishin
një arkitektonikë arkaike, por tani nuk ekzistonin
më.

E shoqja e tij ecte me hapa të lehtë dhe
shikonte shtëpitë e reja. Mundohej që të gjente
ndonjë shtëpi e cila do t'i ngjasonte atyre për të
cilat fliste i shoqi. Por, ato tani më ishin rrënuar
gati të gjitha. Nga krejt ato shtëpi, për të cilët
kishte lexuar në veprën e tij, ajo kishte parë vetëm
shtëpinë e Halil agës dhe atë të Hysit të Esad
agës...

- Shtëpitë kishin dy hyrje, njëra për në katin e
poshtëm ku vendoseshin kafshët, kthinë, kjo që
përdorej si ahur, tjetra nga kati i dytë në anën
tjetër të shtëpisë për njerëzit. Kishte edhe shtëpi
njëkatëshe dydhomëshe me një korridor në mes.
Këtyre ndryshe i thoshim shtëpi me “dy soba e një
gjyzentit”. Ato ishin të rrethuara me mure te larta
dhe kishin dyert e mëdha. Meqë nga lashtësia
qyteza njihej si qendër tregtare, këtu vinin tregtarë

nga të gjitha anët e rajonit. Andaj, karakteristikë tjetër ishte se një pjesë e vendësve të mi, katin e dytë të shtëpive e përdornin si Bujtinë. Mund të thuhej se gati çdo e treta shtëpi përdorej si bujtinë për tregtarët që i zinte nata, - tha ai.

Ajo e shikoi me habi, mirëpo, iu kujtua enciklopedia e Sami Frashërit. Aty, kishte lexuar për këto gjëra që tani po ia thoshte i shoqi. Bëri me kokë sikur e dinte këtë gjë edhe më herët. Shikonte për rreth saj, kodrat, zabelet dhe gurishtat që e kishin rrethuar qytezën. E qyteza në mes të saj, mu në lug. Mendoj në vete: emërtimin e paska marrë nga pozita e saj: Lugaja, mu në lug të kodrave e maleve të larta. Ai duke parë se shikimi i saj ishte përqendruar kah kodrat e zabelet, vazhdoi të flasë edhe më tutje për qytezën, por ama, tani për bukuritë dhe fshehtësitë e saj.

- I shikon këto kodra e zabele, që të gjitha kanë emërtimet e veta dhe ndërlidhen me legjenda të ndryshme si Livadhi i Shehit, Hisari, Krasta, Gurishta e Lugu i Blirit Pranë rrugës së Gjilanit, që të shpie për në Karadak, mu në afërsi të vendit ku më parë tuboheshin dhinë, aty ku takuam Limin, pas kthimit tonë nga çarshia.

Ajo tundi kokën në shenjë pohimi.

- Eh, ngjitas me atë shtëpinë e parë në të majtë, -vazhdoi ai, -nis Gurishta, e cila mund të ketë një lartësi nja dyqind metra e që përfundon në malin e quajtur Përzhar. Nja pesë metra në të

ngjitur të Gurishtës, në afërsi të shtëpisë së dytë, gjendet një vrimë e madhe sa një dhomë mesatare, e cila njihet si Bira e Arushës...

Derisa bisedonin, nuk e kishin vërejtur se kishin kaluar një copë rrugë prej shtëpisë së Limit. Kishin arritur përballë shtëpive të Lamit e Halitit. Aty u ndalën që të dytë. Ramadan Fazë Kuqi, ktheu kokën kah kodra e Idriz Karaponxhës dhe bëri me dorë.

Mbi këto shtëpi të mëhallëve të Karaponxhve, Kajallarëve dhe Doganve është kodra tjetër e cila e ndan qytezën nga katundi Norçë. Ajo, as i njihje këto mëhallë. Por kur ky ia tregonte shtëpitë, ajo bënte me kokë në shenjë kuptimi.

- Në atë kodër, mbi kodrën tonë, - ia sqaronte më mirë vendin për të cilin fliste: gjendet edhe "rrafshi i magarëve". Ndërkaq, aty ku ajo kodër përpiqet me malin i gjelbëruar e që Kisha ortodokse e ka përvetësuar, është edhe vendi që njihet si Hurdha, -tha ai derisa mori frymë thellë dhe, sikur u lodh së foluri, por ama, ende nuk e kishte përfunduar rrëfimin, andaj vazhdoi sërish.

- Quhet Hurdhë, ngase aty mblidhej uji që zdirgjej nga ai vend guror përbri saj. Tani, thonë, se është tharë, por ama, forma nuk i ka ndryshuar dhe thonë se, ende është po ai vend i thellë që na bën me dije se dikur ka pasur ujë që ka fjetur në atë vend. -tha ai dhe u ndal për një çast.

Ajo nisi të ec. Pas saj edhe ky. Nuk kishin kaluar as dhjetë metra rrugë, Ramadan Fazë Kuqi,

vazhdoi prapë nga aty ku e kishte lënë, kur ishin nisur nga shtëpia e Lamit.

- Ka edhe vende të tjera si Tërshonishta, mbi lagjen e Kajallarëve, Zabeli i Miftarit, që bën pjesë në Gurishte, e shikon atje përballë neve, ballë për ballë me të është Guri i gjatë i Përzharit. - dhe bëri me dorë kah guri i gjatë i cili gjendej në perëndim të qytezës, rrugës për në Gjilan. Lugu i Blirit gjendet pas Gurishtës, -vazhdoi ai, -dhe pas Kuklarëve, lagje kjo e përbërë nga Dodallarët, Zelçajt, Baballëkt, haxhi Abazët, Majancajt, Malokët, Napranët, Bixhallarët dhe Tulët. Këta të fundit janë degë e lagjes së Begajve. -nisi t'ia sqarojë ai së shoqes mëhallët e qytezës.

Për shoqen e tij, sqarimet që ia bënte ai, ishin mbase të pakuptimta. Nuk kishte dëgjuar ajo për mëhalla si këto të Lugajës. Mbase ishte hera e parë që përballëj me një realitet të tillë. Për të gjitha këto vende, ajo kishte lexuar në librin e të shoqit, deri te katundi Shushajë. Por, ishte hera e parë që i shikonte. Kur i shikonte ato kodra e zabele, ajo në vete sikur mendonte:

“Paska ditur si t'i përshkruaj dhe t'i bëjë lexuesit t'i njohin dhe t'i duan të gjitha këto që mbase, mund të ndërliidhen me ngjarje a histori e legjenda që kanë krijuar kalimtarët e rastit dhe banorët e Lugajës”.

7.

Vendi i Kishës ishte një oazë ku gati të gjithë fëmijët e Lugajës e kalonin kohën e lirë, sidomos vikendeve. Aty tuboheshin fëmijët dhe luanin me top. Kush në rrafshin e parë, kush në të dytin e kush në të tretin. Kështu i kishin pagëzuar fëmijët disa rrafshë që gjendeshin në pronën e Kishës e cila, thuhej se ishte e lashtë dhe se i përkiste Kishës katolike, por që më vonë, ishte përvetësuar nga ajo ortodokse. Sa ka të vërtetë në këtë, askush nuk e di, por ama flitet kështu. Edhe pse fëmijët gati tërë ditën e kalonin për rreth Kishës, asnjëherë, nuk ka ndodhë që të bëjnë ndonjë dëm në brendi të shtëpisë së zotit.

Ata luanin nëpër brigjet e atij vendi. Fshiheshin nëpër shkurre që gjendeshin rreth e për qark Kishës, shtëpisë së priftit dhe shtëpisë ndihmëse. E tërë prona e Kishës ortodokse është një vend i pjerrët si kodrinë dhe e mbushur me gjelbërim dhe pemë të shumta.

- E sheh këtë rrafsh? -i tha të shoqes, kur kishin arritur nja pesëdhjetë metra larg Kishës ortodokse.

- E shoh. -i tha ajo.

- E, ky është rrafshi parë. Ka edhe dy të tjerë që janë atje më lart shtëpisë së priftit dhe varrezave të serbëve. Ky vend na ka tubuar gjithnjë. Ka një bukuri që e përcjell gjatë tërë vitit. Secila stinë kishte pemët e veta. Fillon me qershitë. Vazhdon me mollët verore e dardhat ciklike për të

përfunduar me kumbullat, arrat, mollët që piqen në vjeshtë si dhe dardhat dimërike e që ne i njohim si dardha kakiçke. Kjo ishte edhe njëra nga arsyet që ne ta kalonim kohën e lirë duke luajtur mu në këtë vend. - i tha ai asaj.

Derisa Ramadan Fazë Kuqi fliste për të kaluarën e tij në këtë vend. E shoqja i shikonte pemët e shumta. Pastaj gjelbërimin dhe vendin e pjerrët që ngjante në një kodër.

“Njëmend, bukur!” -mendoi në vete.

Mbi shtëpinë e priftit, që gjendet përballë Kishës, në anën jugore të saj, nja tridhjetë metra në të djathtë, andej nga shkohet për në rrafshin e tretë, gjendet një shkëmb mes shkurreve të shumta e në të del një burim me ujë të pakët, por të ftohtë. Kënaqësia më e madhe e fëmijëve, ishte që të pinin ujë mu në atë picunare edhe pse mu pranë shtëpisë ndihmëse të priftit gjendej çezma e rregulluar mirë...

Kur arritën mu te shkëmbi ku më parë dilte uji, ai u ndal dhe kërkonte diçka. E shoqja e pa dhe e pyeti:

- Ç’po kërkon. Mos të humbi gjë?

- Jo, jo! -U arsyetua ai. Po kërkoi një krua. Këtu nga ky shkëmb dilte ujë i ftohtë e ne pinim sa herë që na kapte etja.

Ajo e shikoi me habi. Shikoi kah çezma që s’kishte as tridhjetë metra largësi dhe e pyeti.

- Këtu keni pirë ujë? Nga kjo picunare? E çezma, a s'ishte...? -deshi ta përfundonte mendimin, por Ramadani i Fazë Kuqit e ndërpreu:

- Ajo, ishte, si nuk ishte. Por neve na vinte më mirë të përkuleshim dhe të pinim nga kjo picunare, ujë të ftohtë.

- E uji i çezmës a s'është i ftohtë? E pyeti ajo sërish për ta kuptuar gjestin e tyre.

- Po, është i ftohtë edhe ai ujë, por, e ke vërejtur në pistonin e çezmës një kryq të gdhendur?

- Po e pashë. -i tha ajo e shkurt. Ani...

- Epo, neve si fëmijë, na thoshin të mos pinim ujë nga pistonin e çezmës se do të puthnim kryqin.

- Ani... ajo sërish nuk e kuptonte atë që e thoshte i shoqi.

Ai qeshi, sigurisht me veprimet e atëhershme dhe vazhdoi:

- Po ne si pjesëtarë të fesë islame që ishim, nuk na lejohej ta puthnim kryqin. -dhe qeshi me të madhe.

Asaj u dukeshin të pakuptimta ato fjalë. Kishte lindur dhe jetuar në një vend ku nuk kishte pasur ndasi fetare e tani kur dëgjonte se çfarë i fliste i shoqi, habitej. Me vete mendoi: "Si mund të ndahen njerëzit ashtu në baza fetare!" Por,.. e theu sërish heshtjen Ramadani:

- Ka edhe diçka që po ta dëgjoje do të shqepeshe së qeshuri.

- Hë, a keni bërë edhe veprime të tjera qesharake, a? – shprehu interesim ajo.

- Kemi bërë, si jo? Qeshi, por nuk merrej vesh a qeshi me pyetjen e së shoqes, apo me ato veprime që i kujtoheshin.

- Cilat janë ato? – tha ajo shkurt dhe priste me padurim që ai të rrëfente edhe diçka që për të do të ishte, mbase interesante.

- Kur takonim ballë për ballë priftin... – tha dhe, ende pa përfunduar fjalinë, i doli edhe një e qeshur e madhe e pasi u qetësua vazhdoi:

- E mbyllnim gojën nga frika se do të na i numëronte dhëmbët, - tha duke mbajtur gojën me shuplakë, thua se kishte frikë nga ndokush...dhe sërish nuk mundi dot të përmbahej. Qeshi me të madhe.

- Si? - qeshi edhe ajo duke vënë dorën në gojë nga habia. Nuk kishte dëgjuar as parë ndonjëherë, veprime të tilla. Ishte hera e parë që dëgjonte të tilla gjëra. U step e tëra dhe sikur iu kujtua diçka. E në vete mendoi “Po ju lugajasit, paskëshit qenë për dreq”.

Ndërsa ajo ishte zhytur në mendime dhe ende nuk ishte bindur nga ato që kishte dëgjuar, i shoqi vazhdoi t’i fliste për atë rast duke u arsyetuar.

- ...Po, sepse na frikësonin duke thënë se, nëse do të na i numëronte dhëmbët prifti, do të vdisnim si të pa fe. Kështu na thoshin më pleqtë. Dhe ne e mbyllnim gojën e kalonim me shpejtësi përskaj priftit.

- Ashtu a! – bëri ajo, por më nuk ishte e përqendruar tek rrëfimi i të shoqit. Kishte ikur larg, në vendlindjen e saj. Atje nuk kishte parë as Kishë, as Xhami. Të gjitha objektet fetare ishin mbyllur. Ato ishin rihapur pas viteve të nëntëdhjeta, kur ajo kishte vite që kishte braktisur vendlindjen, Fierin. U dëgjua, pasi i shoqi i preku krahun duke i thënë:

- Hajde ecim deri te rrafshi i tretë e pastaj udhës për te vreshtat kthejmë kah kodra e zbresim në shtëpinë e Limit.

Fjalët e tij, papritur e kishin kthyer aty. U nisën përpjetës së rrafshit të tretë e më pas për të vazhduar për te kodra e Fazë Kuqit që ishte nja dyqind metra larg prej pronës së Kishës.

8.

Në qytezë, nuk kalon ditë e të mos ndodhë diçka, për të cilën s'do të flitej. Ndodhin disi vetvetiu. Dëshëm ose jo. Ato nuk kanë të ndalur. Shpesh ndodh që në kafenenë e Dilës, që gjendet në qendër të qytezës, meqë gjithmonë mban ndonjë kameriere të ardhur nga larg, të mblidhen disa burra për të pirë.

Ajetit nuk i intereson ajo kafene. Ai nuk hyn as në kafenetë tjera. Xhepat e tij janë të zbrazur dhe ai nuk e ka përjetuar asnjëherë pirjen e rakisë me meze në ndonjërin nga këto kafene. Dikush e qeras me pije, por ai asnjëherë nuk hyn brenda. Vështron nga jashtë. Dikush nga ata që pinë pa

nda, kur e zë rakia, fillon ta ngacmojë kamerieren duke e prekur kah vithet dhe i drejtohet Ajetit.

- Ajet a p'e sheh ket zogzë, eja preke pak eja...hahaha! -ia bën, duke qeshur dhe kamerierja, që zakonisht ishin nga ndonjë qytet i largët i Serbisë ose i Bosnjës. Kamerieret nuk qëndronin gjatë kohë në kafenenë e Dilës. Ato iknin posa u jepej mundësia. E pronari i kafenesë për të pasur më tepër myshteri, shkonte dhe sillte ndonjë kameriere të re.

Në aso raste provokuese Ajeti qesh, por nuk luan vendit. Ndërsa, brenda sillet prej tavoline në tavolinë kamerierja. Ajo nuk është edhe aq e bukur. Por, për njerëzit e dehur duket si yll Hollivudi. Ato që vijnë për të punuar nëpër kafene, nga vendësit cilësohen si të përdala. Shumë prej tyre i kishin ose dhëmbët e prishur, ose jo mirë të mirëmbajtur ose të thyer nga ndonjë myshteri. Andaj edhe shakatë në llogari të saj nuk ndaleshin.

Ato, domethënë kamerieret, nuk ua vënë veshin se çfarë flasin myshterinjtë ngase edhe nuk e kuptojnë gjuhën e tyre. Janë aty, për një të vetmen detyrë: T'ua zbrazin xhepat myshterinjve të cilët, edhe ashtu, i kishin gjysmë të zbrazur. Këtë detyrë ua ngarkon pronari i kafenesë, Dila.

- Shihja dhomt qysh i ka.. -thoshte ndonjëri, duke shikuar kamerieren.

- Ia ka thy dikush, p'i kthinve -thoshte tjetri.

Ajeti qëndronte ulur nën strehën e një shtëpie përballë xhamisë dhe qeshej me ta. Sikur donte t' u thoshte: "Ngrihuni mor të mjerë dhe shkoni nëpër shtëpitë tuaja. Atje ju presin fëmijët dhe gratë". Por, ata, të nxitur nga rakia, si duket harronin se kishin shtëpi dhe fare nuk merakoseshin kishin o nuk kishin miell në shtëpi; kishin apo nuk kishin fëmijët çka të hanë për drekë...

Duke pirë, duke kënduar dhe duke treguar ndonjë ndodhi, ata kalonin gati tërë ditën në kafene. Dikur vonë kah mesnata të dehur nga rakia shkonin nëpër shtëpitë, ku pritej shamata.

Kështu e ka jeta në qytezë. Krejt çka ndodh natën, në mëngjes kuptohet. Bile shpesh ndodh të rriten gjërat. Ajetit nuk i bën përshtypje asgjë. Ai pret ndonjë myshteri, sepse edhe ai i kishte myshterinjte e vet të cilët i nderonte shumë, gjithnjë duke nderuar punën që bënte dhe ajo punë e vetme e tij ishte të bart miell me karrocë. Ndoshta do të punonte edhe diçka tjetër, por vitet e kishin rënduar dhe e vetmja mundësi për të fituar ndonjë metelik ishte shtyrja e karrocës.

- Ajet, kur t' disësh, kujt ja le kolicën? - e ngacmonin shpesh.

Ai nuk fliste. I shikonte në sy dhe vazhdonte heshtjen e tij. Hynte në botën e tij. E bota e tij ishte po aq e madhe, sa edhe e të tjerëve, por asnjëherë nuk i ankohej askujt. Ndoshta kishte shumë për të thënë, por, kujt s' ia thoshte një fjalë.

...

E mbaj mend ditën kur vdiq. Isha fëmijë. Ishte ditë dimri me diell. "Mirë që ngroh dielli", -pata menduar atëherë. Nuk do ta ketë ftohtë i gjori.

Njëmend, ai asnjëherë në jetën e tij nuk pati ditë të ngrohtë. Ditët e verës ishin të ngrohta por jeta e tij e varfër, ia bënte jetën e ftohtë. Zemra e tij mbase gjithnjë ishte e ftohtë. Dhe ndoshta kjo ditë dimri kur ai ndërroi jetë do ta ngrohte sadopak. Ai ndoshta më nuk e ndiente atë ngrohtësi të atij dielli dimri. Por, ama edhe të ftohtit për të kishte përfunduar.

Me perëndimin e jetës së tij të vështirë, kishin perënduar të gjitha vuajtjet dhe hallet që pati gjatë jetës së tij.

Edhe pse nuk jetoi një jetë të mirë dhe shkoi pa zhurmë nga kjo jetë, megjithatë kujtimet për të ende jetojnë. Dromca nga jeta e tij dhe profesioni prej karrocieri ende përkujtohen në këtë qytezë.

Ja sot, pas më se tridhjetë viteve të ikjes së tij nga kjo jetë, unë përkujtoj atë. Po, pse mu atë përkujtoj, pse nuk e përkujtoj ndonjë të pasur?

Ishte natyra e jetës së tij dhe hallet që pati gjatë tërë jetës që e bënë të veçantë dhe ta përkujtojnë secili.

Që nga vdekja e tij më në qytezë nuk pati karrocier. Karroca e tij rri e paprekur në oborrin e ngushtë të kasolles së tij e cila gati është rrëzuar e

tëra. Ajo e meriton një vend më të mirë të qëndrimit.

Por, qyteza s'ka muze. Apo, ndoshta ka, por nuk ka vend për karrocën e tij.

Sa keq!

VIII

1.

Shikoi kah gurishta. Asgjë s'kishte ndryshuar. Po ajo gurishtë që kishte lënë dyzet vjet më parë. Shpesh i kishte vizituar vendet karakteristike të Lugajës. Ishte ulur disa herë edhe te jastëku, që gjendej në Gurishte. Te guri, që i ngjasonte një jastëku, ndjente një çlodhje dhe një ngrohtësi. Nuk kishte fëmijë që është lindur dhe rritur në këtë lagje të qytezës që e përbëjnë mëhallët e Kajallarëve, Karaponxhve, Mutishve, Shehalilve, Budimve, Alimetve, mulla Ademëve, mulla Beqirve, Salimusëve, Kekincëve si dhe të lagjeve tjera në fqinjësi të mos e dinin ku gjendej jastëku dhe të mos ishin shtrirë, së paku njëherë, në të. Duke kujtuar këto, iu drejtua shoqes që ecte përkrah tij drejt çarshisë.

- E sheh, atë gurin atje lart që është i latuar e që i përngjet një jastëku?

- E shoh. -tha ajo.

Ai qeshi dhe filloi t'i rrëfejë ndodhitë që kishin ngjarë e që kishin të bënë me atë vend joshës për fëmijët.

- Ka ngjarë që fëmijët të jenë zënë mes vete, zënkë e cila shpesh ka përfunduar me rrahje e më pas edhe me dënesje. Njëra nga arsyet ishte mos lëshimi pe i ndonjërit që të tjerët të mos e shijojnë atë jastëk që natyra e kishte krijuar nga guri. Ky jastëk ishte i latuar mirë e mirë. I përpunuar nga

vetë zoti, por që dukej sikur ta kishte përpunuar dora e një skulptori. Fëmijët që gati tërë kohën e lirë e kalonin duke vrapuar rrugicave të lagjes, nuk përtonin që disa herë në ditë të ngjiteshin në Gurishtë e të mbështetnin kokën në atë jastëk. Kjo vazhdonte me ditë të tëra derisa zgjasnin pushimet verore. Ndërkaq në pranverë e vjeshtë, kur shkollat zhuzhuritnin nga zërat e nxënësve, mezi pritnin të vinte e diela e të bënë turr e vrap në Gurishtë. Mu te jastëku. Shtyheshin fëmijët mes vete se cili do ta zë i pari atë vend. Të shtrinin e të sodisnin pjesën jugore të qytezës. E kur dilnin shavarët, ne fëmijët e kësaj lagjeje, nxitonim të mblidhnim një mori sosh për t'i bërë xhitat dhe mu Gurishta ishte vendi ku garonim mes vete. Aty si në një panair, i shpalosnim punimet. Xhitat tona... - tha dhe ndërpreu rrëfimin për një çast, sepse derisa fliste dukej se zemra i dilte nga vendi. I rrihte fort. Iu ngjall malli i fëmijërisë dhe djalërisë së ikur. U ngazëllye i tëri dhe vazhdoi.

- Ato i zbukuronim me fantazitë tona fëmijërore. Secila xhitë tregonte një botë fëmije dhe secila fluturonte lart e më lart në qiellin e kaltëruar, varësisht nga gjatësia e penjve që kishim mundur të blinim ose të grabitnim nga shtëpitë... - shpjegoi dhe, me këtë rast, lëshoi një të qeshur të madhe dhe duke fërkuar gjoksin, shikoi reagimin e së shoqes.

- Mundësia e blerjes së penjve ishte shumë e vogël, por fëmijët bënë si bënë ua dilnin në krye

për të siguruar disa metra penj. Penjtë më të mirë ishin ata që lugajasit përdornin për të terur duhanin që ishte bima më e kultivuar në tërë rrethinën e qytezës.

- Nuk mund të gjeje ndonjë shtëpi që nuk kultivonte duhan në Lugajë. Jo se ishte fitimi i madh, por ishin arsyet tjera. E para, prindërit nuk donin që fëmijët e tyre tërë verën të rrinin duarkryq e të merreshin me punë të liga. E dyta, nga shuma e mjeteve të fituara nga shitja e duhanit, do të sigurohej ushqimi për një dimër më të rehatshëm. Dhe e treta, do të ishte mundësia që fëmijëve t'u siguroheshin librat, fletoret, çantat si dhe veshmbathjet për vjeshtë e dimër... shpjegoi ai duke i numëruar arsyet e kultivimit të kësaj bime në Lugajë. E shoqja sërish nuk foli gjë, por edhe asaj ky rrëfim i Ramadanit iu duk interesant. Sa për të vazhduar këtë bisedë, asaj si pa dashur i shpëtoi:

- E pastaj?...

- Një pjesë e tyre -vazhdoi ai rrëfimin - merrnin në mënyrë tinëzare penjtë që nënat e tyre i ruanin diku në vend të sigurt, për t'i shfrytëzuar edhe vitin tjetër për duhanin, vargjet e të cilit, vareshin mureve të shtëpive, - u ndal, e shikoi në sy, për të parë se në e dëgjonte me vëmendje apo jo dhe vazhdoi:

- I kërkonin penjtë nëpër dollapët e improvizuara nëpër muret e oborreve dhe pasi i gjenin, fshehurazi i merrnin dhe ua ngjitnin

xhitave të tyre, për të ngarendur dhe për të garuar mes vete në Gurishtë.

Ajo qeshi. Nuk ishin nisur ende. Shikonin Gurishtën.

- E në shtëpi... - deshi ta përfundonte mendimin ajo, por ky e ndërpreu.

- Në mesditë ktheheshim të lumtur dhe të uritur nëpër shtëpi dhe pasi drekonim dhe pushonim pak, sërish ia mësynim Gurishtës, kush më lart e kush më poshtë. Por, nuk harronim bile njëherë në ditë të shtriheshim te jastëku ynë i preferuar, - tha.

Ky kujtim e ktheu në kohën e shavarëve. Në atë stinë, kur, ditët ishin më të ngrohta dhe njerëzit shëtisnin më lirshëm. Kishte nga ata, që mezi presin pranverën dhe ditët e ngrohta të saj. Ishin ditë që ngrohnin sadopak zemrat e tyre. Njëra nga ato që i gëzoheshin pranverës ishte edhe Ajsha. Ajo i gëzohej ditëve të ngrohta, qofshin të pranverës apo verës. E tërë dita i kalonte duke shëtitur nëpër rrugët e qytezës.

Derisa rrëshqiste kujtimet andej, vetvetiu shikimi iu largua nga gurishta, nga ai panair fëmijësh dhe mendja i fluturoi te Ajshja. Te jeta lugajase...

2.

Edhe pse deri në qytezë nga Arielivica nuk kishte më shumë se pesëmbëdhjetë minuta, Ajshes i duhej gati një orë për të mbërritur. Ecte ngadalë,

me hapa të vegjël, por, gjatë rrugëtimit për në qytezë, disa herë ndalej për të pushuar.

I kishte kaluar të shtatëdhjetat. Ishte e ulët me trup, dhe e kërrusur. Mbështetej në shkopin e saj që mbante gjithnjë. Çdo ditë e shihje të veshur njësoj. Me një mantel ngjyrë gri dhe jo shumë të pastër. Manteli ia mbulonte xhemperin dhe dimitë të bëra nga një material i hollë e topa-topa.

Ajo, aso kohe, pasi eci një copë rrugë, u ul në mezhden e një are përskaj rrugës dhe pasi hapi çantën, filloi t'i nxirrte rrobat që kishte futur aty. Nxori një këmishë, një palë çorape, një palë të brendshme dhe një fasulet. Nisi t'i palos një nga një dhe prapë i futi në çantë. Dikur u ngrit dhe u nis. Ajo, aso kohe, pra, arriti te hamami, përballë xhamisë së poshtme që njihej si xhamia e kamberëve, nja pesëqind metra nga qendra e qytezës dhe, kur dëgjoi zërin i myezinit, zë që jepte kumt vdekjeje, u ndal.

Dëgjoi me vëmendje dhe murmuriti diç në vete. Pasi përfundoi myezini kumtin, u afrua pranë xhamisë. U ndal te porta e hyrjes së xhamisë ku ishin mbledhur shumë fëmijë për të kuptuar emrin e të vdekurit. Ishte traditë, që myezini, pasi kryente kumtin, apo "temxhitin" si thonë besimtarët islam, dilte te dera e xhamisë dhe fëmijëve të tubuar ua tregonte emrin e të vdekurit. Kështu veprohej vetëm në dy xhamitë e qytezës.

Nëpër xhamitë tjera të fshatrave, pas kumtit, myezini tregonte emrin e të vdekurit nga minarja.

Kështu, fshatarët, kuptonin në të njëjtën kohë emrin e të vdekurit si dhe kohën e varrimit.

Imamët dhe myezinët e dy xhamive të qytezës, nuk vepronin kështu: “Nuk jemi protogjel” - arsyetoheshin ata. – “Vetëm protogjeli jep telall me tupan: -thoshin ata. “E ne jemi hoxhallarë”. Dhe, xhemati i tyre, nuk i hynin fjalëve me ta.

- Ka vdekur Zihni Rrahmani në Turqi. -U tregoi myezini fëmijëve dhe mbylli derën e xhamisë e vetë u nis për në shtëpi.

Ajo, domethënë Ajshja, as e njihte të vdekurin e as i bëri përshtypje shumë kjo punë. Ndenji derisa fëmijët u shpërndanë dhe sërish u nis për në vendin e preferuar të saj.

Kumtimin për ngjarjen e asaj dite ma ndërpreu një zë nga prapa shpine. Më erdhi si në ëndërr, kur ktheva kokën, pashë Sadriun që tashmë ishte kthyer dhe m’u drejtua me fjalët:

- A hala ko’ke ktu a? -dhe u largua pa pritur përgjigjen.

- Si the?.. -ia bëra befasisht derisa e pashë Sadriun tek largohet.

E kuptova se atij nuk i kishte interesuar aq shumë qëndrimi im aty para shtëpisë së Halilit të Zenës, por vetëm ta thoshte një fjali sa për sy e faqe. Kështu vepronte ai, për të mos kaluar pranë dikujt pa e përshëndetur. Së paku edhe në këtë mënyrë. Ai eci, e unë edhe më tutje qëndroja në vend dhe shikoja kah kodra.

3.

Ishte ajo hije që i ngjasonte fotografisë së Ramadanit të Fazë Kuqit e cila më ktheu në fëmijërinë time të hershme kur, së bashku me fëmijët e lagjes, ngarendnim te Gurishta dhe i luanim të gjitha lojërat që i kishim trashëguar nga të parët tanë. Tani, pas dyzet viteve, kisha rastin ta takoja për të parën herë dhe të bisedoja gju më gju. Erdhi koha të komunikoj, jo vetëm përmes veprës, por edhe ballë për ballë me të, krejt i barabartë dhe me një gjuhë të gjallë.

Unë dhe ai të ulur përballë njëri tjetrit. Unë dhe ai duke biseduar për gjëra të ndryshme. Unë dhe ai duke e përkujtuar fëmijërinë dhe rininë e tij si dhe fëmijërinë dhe rininë time. Për kohën kur kishte munguar.

Do të bisedonim për shumëçka që do të kishte të bëjë me jetën në Lugajë. Për njerëzit që janë dhe nuk janë më në mesin tonë. Për zhvillimet dhe ngecjet në Lugajë. Për personazhet dhe protagonistët e tij të preferuar e që i njihnim edhe ne. Do të bisedonim për gjithçka. Unë dhe ai. Por, cili do të ishte vërtetë ai? As unë e as ai nuk njiheshim mirë mes veti. Si do të më pranojë? Çfarë t'i them? Kah t'ia nisi? Çfarë disponimi mund të ketë? A do t'i pëlqejë biseda?

Dyzet vjetët e largimit të tij, ndoshta do të ishin pengesë e bisedës dhe afërsisë sonë.

Kishte ikur kur unë as isha lindur. Me të më lidhte vetëm kujtimi i “Kambanarëve”, asgjë tjetër. Atë nuk e lidh asgjë me mua. Nuk më njeh, nuk e di kush jam. Ma njeh të atin dhe familjen e tij.

Asgjë tjetër, nuk di.

Sidoqoftë unë jam nisur ta vizitoj. Shikova edhe një herë kah kodra e Fazë Kuqit, hija kishte humbur nga degët e lisit ku qëndronte kasollja.

I fshiva sytë. Prapë nuk pashë hije...

4.

Ajshja, si zakonisht, në një rën dorë mbante një shportë me rroba e në tjetrën bastunin dhe ishte nisur drejt qytezës. Ecte ngadalë në skajin e majtë të rrugës dhe meditonte në vete. Ishte një grua me një trup të shkurtër, mbase edhe vitet e kishin bërë të tillë. Shkonte, ashtu e kërrusur. Në moshë të shtyrë, jetonte vetëm në një shtëpi të vogël. S’kishte askënd të vetin. E njihnin gati të gjithë banorët e Lugajës. Herë-herë hidhte ndonjë shikim kah arat e mbjella me grurë, shikonte ato si me përçmim dhe sillte kryet sikur t’i kenë faj. Nuk e kishte unin ideal, andaj edhe për të jeta nuk kishte kuptim. Dilte nga shtëpia herët në mëngjes e kthehej vonë në mbrëmje. Tërë ditën e kalonte nëpër rrugët e qytezës e nganjëherë shkonte edhe nëpër fshatra. Asnjëherë nuk e kuptoi askush arsyen pse Ajshja bredhte rrugëve. Asnjëherë nuk u mor vesh, në u martua ndonjëherë, apo jo. Ajo mund të ishte edhe çmendur, e pa përgjegjshme.

Mund ta urrente veten si dhe tërë rrethin e saj. Por, asnjëherë, nuk do të vlonte me ndonjë shprehje fyese të rëndë. Shpesh ngacmohej nga fëmijët, por përmbahej dhe duke qeshur ua kthente:

- Kukllat ju hongshin!...

Ashtu me të qeshur në vete, e kënaqur që e nxirrte nga brendia të keqen që iu kishte grumbulluar; largohej dhe ulej në pragun e ndonjë dyqani, ose nën hijen e ndonjë akacie në qendër të qytezës.

Atë ditë, ajo, herët në mëngjes ishte nisur si zakonisht për në qytezë. Pasi shikoi arat e mbjella me grurë duke tundur kokën i erdhi një e qeshur. Do të ketë menduar për grurin. “Mbillet gruri, piqet, korret, bluhet dhe nga mielli del buka. Me bukë ushqehem dhe ja tani po bredh rrugëve”. Ky do të duhej të ishte ndonjë nga mendimet e saj. Apo, ndoshta nuk ka menduar kësisoj. Mbase ka menduar dashurinë e parë apo fëmijërinë e vet...

Po a ka pasur ajo fëmijëri? Çfarë do të duhej të kishte qenë fëmijëria e saj? Ndoshta me plot dhembje. Kjo, mbase e shtynte që me nënqeshje të nxjerr ndonjë dhembje shpirti nga zemra e saj e lënduar. Mbase për të tani dhembja ishte e bukur. A ka dhembje të bukur?...

Edhe dhembja do të duhej të kishte bukurinë e saj. Pa bukuri, dhembja nuk do të mund të kishte kuptim. Ajo bukuri bën që dhembja të jetë më e ëmbël dhe e pranueshme për njerëzit. Përndryshe

nuk do t'i qëndronin fare. Do të faniteshin të gjithë. Dhembja do të mbetej e vetmuar. Kjo nuk do të kishte kuptim.

Vërtetë është për t'u çuditur, si mund të jetë dhembja e bukur, por ama kjo ndodh. Zoti, bën çudira. Ai ka zbutur edhe shkëmbinjtë e pse të mos e zbusë një dhembje njeriu. Ia jep asaj bukurinë e duhur dhe pranohet si e tillë. Është e pa mundur që të ketë dhembje të bukur. Dhembja është e shëmtuar, ngase të shëmton të tërin dhe të lë plagë në shpirt.

Po.

Ajo, të lë plagë dhe të lëndon. Por, ama dhembjeve u bëhet ballë, në mënyra të ndryshme. A s'është mu ajo, bukuria e saj që na bën të ndihemi më të fortë? Ndoshta mu ky mospranim i bukurisë së dhembjes, atë, Ajshen e bëri të tillë. Nuk ka ditur si ta pranojë, apo nuk ka pasur kush ta ngushëllojë në momentin e duhur. Dhembja duhet ditur si të pranohet e si ta mbahet. Të ndahet apo ta mbahet për vete. Edhe kjo është një çështje që duhet diskutuar. Nëse dhembjen e mban të mbyllur në vete, ajo s'e ka bukurinë e vet. Ajo të mbyll ngadalë.

Kjo po i ndodh si duket edhe Ajshes.

5.

Kisha ecur sokakut te poshtë për te shtëpia e Limit e fare nuk e kisha hetuar se kisha arritur te kthesa në të djathtë ku më ndanin vetëm edhe disa

metra për të arritur te dyert e shtëpisë së tij. U ndala pak te ura që ishte përmbi lumin Kurbalijka, nja dhjetë metra larg shtëpisë së Limit. Ajo urë i shërbente dy familjeve për ta kaluar lumin. Lumi ishte gati i shterur, për shkak të reshjeve të rralla atmosferike. Mirëpo, pleqtë thonë se nuk i besohet këtij lumi. “Di ai të tërbohët”, -thonë ata. Dhe kur tërbohët merr çdo gjë me vete. Kjo kishte bërë që oborret e shtëpive rreth lumit, të shtyheshin për disa metra brenda truallit të tyre. Kështu gati secila shtëpi kishte lënë një hapësirë të madhe jashtë mureve të oborreve.

Tek shikoja rrënjët e një lisi përskaj lumit, m’u kujtua, kur si fëmijë më frikësonte një kushërira ime që ishte më e madhe se unë. Ajo, për të ma marrë ndonjë lodër të rrallë që ma blinte im atë, më frikësonte me fjalët:

- Ma jep lodrën se t’ ha Bauçka.

Dhe tregonte me dorë kah rrënjët e atij lisi, të cilit uji i lumit ia kishte zbuluar rrënjët dhe aty ishte formuar vetvetiu një zgafelle e që fëmijëve ua fuste trishtimet. I frikësuar se njëmend nga ajo zgafelle do të dilte ajo krijesë që kurrë nuk e mora vesh se çfarë në të vërtetë ishte dhe si dukej, ia jepja lodrën dhe ajo nuk ma kthente derisa e demolonte të tërën. Bauçka, mendohej të ishte një krijesë e madhe dhe trishtuese, por si në të vërtetë dukej ajo, asnjëri nuk e dinte. Mbase ishte një fantazi e më të mëdhenjve për t’i frikësuar të vegjlit. Kjo më bëri të mendohem se a është bota e

përcaktuar plotësisht dhe a jemi ne ata që bëjmë zgjedhjet e duhura apo çdo gjë është vetëm një iluzion. Mendja ma thotë se nëse ne jemi përfundimisht të determinuar, atëherë jemi të aftë të marrim pjesë në atë determinizëm.

Një pikëpamje e vullnetit të mirë mund të thotë se kemi lirinë që brenda natyrës tonë ta përjetojmë botën të përcaktuar ashtu si e shohim. Filozofia qëndron aty se ne ballafaqohemi me shkakësinë, por në mungesë të sqarimeve edhe me teologjinë. Shkakësia është ajo që për rrjedhojë ndodh diçka e qartë ose jo aq e qartë për ne. Ndërsa, në mungesë të zbërthimit të disa fenomeneve dhe dukurive natyrore, atëherë, jo rrallë largohemi nga determinizmi dhe mbështetemi në teologji, do të thotë te Zoti.

Nga kjo lind pyetja se a është sjellja dhe përvoja jonë e përcaktuar nga ngjarjet e vërteta, ato të imagjinuara dhe iluzionet që mund t'i krijojmë në vetvete, apo kjo vjen nga forca e pavetëdijshme, për të cilën nuk kemi edhe aq njohuri. Ose mund të shtrojmë edhe pyetjen: "Sa jemi të vetëdijshëm për sjelljen tonë në raste të ndryshme. Janë vetëdija dhe pavetëdija që duhet t'u përkushtohet kujdes?"

Unë frikësohesha nga Bauçka, ngase në vetëdijen time në mënyrë të pavetëdijshme krijoja një frikë nga ajo krijesë dhe ia jepja lodrën kushërirës pa dashjen time. Jo vetëm unë, por të gjithë fëmijët e lagjes frikësoheshin nga ajo krijesë

që nuk ekzistonte e në të vërtetë në mendjen tonë qëndronte si një gjallesë që të përpinte me një të kafshuar.

Lisi me rrënjët e zbuluara nga rrebeshet e shiut dhe uji i tërbuar, ende ishte gjallë dhe qëndronte drejtë. Mbase kishte ndryshuar diçka në të e që unë nuk e vëreja, sepse ndryshimi gjithmonë është si mundësi.

Tani, nuk mund ta tejkaloj Frojdin i cili e shihte botën si një realitet në tërësinë e objekteve. Në mesin e tyre ai shihte organizmin. Organizmi sipas tij është i veçantë sepse vepron për të mbijetuar dhe riprodhuar dhe udhëhiqet nga këto qëllime. Andaj ky lis që ishte i lashtë me qindra vite, do të duhej pasur një organizëm të fortë e që në të vërtetë, kur e pret, në të nuk shihet as lukthi, as mëlçia, as veshkat as zemra e as venat nga do të duhej t'i kalonte lëngu që në organizmin e qenieve të gjalla quhet gjak. I gjithë ushqimi i këtij lisi gjatë jetës së tij të gjatë ishte uji dhe dheu nën dhe mbi rrënjët e tij.

Qëndrova edhe për pak aty duke shijuar ndryshe nga atëherë kur isha fëmijë, atë kompleks drurësh si dhe rrjedhën e ujit të paktë të lumit Kurbalijka. Tek rridhte uji, në mendje bluaja kujtimet e hershme dhe përpara më dilnin arat e mbjella me purrinj, lakra, patate, specia e shumë perime tjera që ushqimin e kishin nga ky lumë. Tani, të gjitha ato dhe kopshte që gjendeshin nën varrezat e qytetit janë djerrina. Të mbetura të

tilla, më bëhet se me shikimin e tyre, duan të na përpijnë të gjallë dhe sikur hapin gojën për të na thënë: *“Mendoni edhe për ne, ja ku jemi, puna na mban të gjallë.”*

Ndoshta, por ato, nuk kanë gojë e fjalët u mbeten nën dhe.

6.

Dielli kishte ecur një hosten lart, kur Ajshja dha ballë në qendër të qytezës. Aty gjendej komuna, një ndërtesë e vjetër dy katesh e ngjyer me ngjyrë të bardhë. Në anën e majtë të saj gjendej godina e gjimnazit. Nga ana e djathtë, shtëpia e Hysit Esad agës. Ndërkaq përballë komunës, nja pesëdhjetë metra larg, qëndronte kafeneja e Tozës. Këtë kafene, banorët e qytezës e mbanin mend për të keq. Sa herë zihej në gojë, ajo, për ta kishte kuptimin e një kasaphane. Derisa në kafene, serbët e bullgarët kishin pirë, kënduar dhe vallëzuar, në bodrumin e saj ishin therur me sharrë, vrarë dhe rrahur për vdekje shumë shqiptarë. Ishin forcat çetnike që gjatë Luftës së Dytë Botërore kishin vrarë disa njerëz për të cilët dyshonin se ishin më autoritarët në rrethinë. Asnjëherë nuk ishte kuptuar se cilët ishin ata serb që kishin bërë atë masakër. Vendësit, shqiptarët, nuk e kishin harruar atë ngjarje, por për t'i zbuluar aktorët e atij krimi, asnjëherë nuk kishin mundur.

Në afërsi të kësaj kafeneje që tani nuk punonte, ishin disa trupa akaciesh që bënin hije.

Aty ulej Ajshja.

Ajo u ul nën hijen e një akacie që ndodhej mu në afërsi të hyrjes së kafenesë dhe sërish hapi çantën. Nxori rrobat. I vendosi në trotuar dhe filloi t'i paloste. Pasi i palosi, i futi sërish në çantë dhe u mbështet për trupin e trashë të akacies.

Nuk u përmend për një kohë.

Kishin kaluar nja dy orë e ajo nuk ishte dëgjuar e gjallë. Fëmijët duke e parë ashtu të mbështetur për trupi të akacies, iu kishin ofruar dhe përcillnin në mos i shihte apo i dëgjonte. Ajo flinte si të ish e shtrirë në ndonjë dyshek pambuku. Njëri nga fëmijët i mori çantën dhe vrapoi nja dhjetë metra deri te një kosh i hekurt që përdorej si kontejner për mbeturina dhe ia fshehu. Pasi i fshehu, bashkë me shokët tjerë priste të zgjohej ajo, që domethënë Ajshja. Ajo, pra, u përmend pasi dëgjoi zërin e myezinit të xhamisë së Ibrahim Pashës që thërriste ezanin e drekës.

Hapi sytë. Rreth saj ishin disa fëmijë.

Qeshi me ta. Kapi shkopin për t'u ngritur. U ngrit, por çantën nuk e gjente dot. Filloi të sillej vërdallë. Ajo nuk ish askund. Kërkoi e kërkoi, por për ta gjetur nuk e gjente dot. Njëri nga fëmijët, u bë kinse nuk i kuptonte lëvizjet e saj dhe e pyeti:

- Aba Ajshe, shka po lypë?

- Ni çantë biro! -ia ktheu ajo. - Mos ma keni mshef ju? -e pyeti atë si duke qeshur.

- Jo, jo. -deshi të shfajësohej ai.

- Mos e ke harru n'shpi? -i tha ai përsëri, duke tentuar që ta hutojë.

- Jo bre bir e pata me veti. E lashë k'tu, po m'paska mashtru gjumi. -u arsyetua ajo.

Ndërsa ai, e pyeste Ajshen, bashkë me të qeshnin edhe fëmijët e tjerë. Dikur njëri nga ta iu afrua koshit të mbeturinave dhe nxori çantën.

Ajo zgjati dorën për ta marrë. Ai e lëshoi sërish në kosh dhe iku. Ajo u nis drejt koshit, nxori çantën dhe thoshte "mallkimet" e zakonshme:

- Uh kukllat ju hongshin, mare bir! Uh leprit ju hongshin! Arushat mos ju hongshin!... shfrynte dhe niste rrugëtimin e saj të zakonshëm rrugës te poshtë qendrës së qytezës.

Fëmijët sërish ktheheshin dhe vraponin pas saj duke recituar një vjershë që nuk i dihej autori, por, që ia kishin përshtatur emrit Ajshe.

Ata, si në kor bërtisnin duke thënë:

Ajshe, mori Ajshe

A e di kur m'shajshe

Kur, mëri kur

Ditën e mërkurë... - i thoshin vargjet me një ritëm si të këngës dhe vazhdonin të qeshurat.

7.

Kalimtarët e rastit, rrallë që i dilnin në ndihmë për ta shpëtuar nga shpotitjet e fëmijëve. Ishin si të thuash të gjithë të preokupuar me vështirësitë që sillte jeta. Ecnin përskaj saj. Nuk e hetonin fare

apo mbase bëheshin se nuk e hetojnë. Për ta ajo nuk ekzistonte. Ishte si hije apo si statujë të cilës i kalonin përskaj. Asaj, kjo sjellje e njerëzve nuk i bënte përshtypje. Ishte mësuar me një jetë të tillë. Jetë që sjell vetëm dhembje. Ajo nuk e kishte idenë se jeta sjell edhe të mira. Nuk e dinte as se çfarë është “uni” dhe ç’do të thotë ky nocion. E “uni” s’është asgjë tjetër pos t’i thuhet vetes: Kush jam unë? Çfarë mund të bëj me jetën time? Si duhet të mbetem gjallë dhe i shëndetshëm? Çfarë duhet të provoj?

Çfarë duhet dashuruar e çfarë dashur? Dhe së fundi: Pse jam i tillë si jam? dhe Pse veproj kështu e jo ndryshe?

Kur këto të zbërtheheshin, atëherë, do të vijohej me të drejtë pyetja: *“Pse njerëzit sillen në mënyrë të pakontrolluar dhe lëndojnë të tjerët?”* Apo: *“Pse bëhen kinse nuk i vërejnë të vetmuarit, ose ata që kanë nevojë për ndihmë?...”*

Por do të nxirreshin edhe shumë e shumë pyetje të tjera, pavarësisht se ajo nuk i mendonte këto. Nuk e kishte kapacitetin e të gjykuarit për të menduar në këtë mënyrë. Apo, ndoshta, nuk do të dëshironte t’u hynte këtyre telasheve, andaj edhe as lodhej për këto teori. Nuk dinte ajo t’i kujtonte të keqen dikujt. I shikonte punët e veta.

Pasuria e saj ishte vetëm ajo çantë me disa rroba që mbante gjithmonë me vete.

“Mallkimet” e vetme të saj ishin: Kukllat t’hongshin! Leprit t’hongshin! Arushat mos t’hongshin!

...Ndërkaq jeta e saj është e njëjtë. Për të nuk ekzistonte e hëna, e marta, as e mërkura.

Çdo ditë për të ishte një ditë e re dhe pa emër. Ditën, ajo nuk e maste me orë. Për të, dita zgjaste deri në muzg dhe fillonte me agun e parë të ditës së re. Vazhdonte ajo të jetonte ashtu, në bredhje e sipër. E nesërmja që sillte diçka të re, për Ajshen ishte krejt njësoj.

Për të, ishte gjithnjë sot, nuk priste asgjë të re.

Mbase, mu për këtë, ajo, nuk i gëzohet të nesërmes!

IX

1.

Tek kalova urën mbi lumin Kurbalijka, u duken dyert e hekurta të Limit. Isha i gatshëm të trokas dhe të hyj në oborrin e shtëpisë së tij. Papandehur duart e mia kishin prekur derën dhe trokëllima e saj më zgjoi nga një amulli. Prisja lejen e dikujt që të vazhdoj rrugën drejt shtëpisë së tij. Trokita edhe njëherë dhe nga brenda u dëgjua një zë:

- Kush është? - ishte një zë femre.

- Unë! -Lëshova një gjysmë zëri, që mezi e dëgjova vetë. - “Unë, po cili jam unë...?” i bëra pyetje vetes, pastaj e thashë emrin dhe nga brenda përsëri u dëgjua po ai zë:

- Hajde, hajde, hyn!

Kisha arritur para shtëpisë, kur nga ballkoni dëgjova një zë burri:

- Urdhëroni, këtu!

E shikova, ishte një njeri që s’e kisha parë kurrë më parë, por ama m’u duk i njohur nga fotografia. Ishte ky Ramadani i Fazë Kuqit që unë vetëm në fotografi e kisha parë. Vetvetiu në kokë m’u soll rrëfimi për ikjen e tij nga vendlindja. Ishte mbase mu “milici” me shkopin e tij që i bënte njerëzit që asokohe të merrnin rrugën e pa kthim. Ishte kërcënimi nga ai shkop që të largohej pa lamtumirë e t’i kthehej shpina më të dashurve. Vetëm ai që e ka provuar atë kërcënim dhe atë

kërbaç të milicit, di të rrëfejë për vuajtjet dhe dhunën e ushtruar. Liria, kishte humbur rrugën. Socializmi liberal po i tregonte dhëmbët...

2.

Dashuria, ç'është kjo?

Kemi dëgjuar të thuhet dashuria ndaj nënës. Dashuria ndaj fëmijës, dashuria ndaj atdheut ... Dashuria të shoqëron gjatë gjithë jetës. Pa të nuk ka kuptim të jetosh. Ajo është ndjenjë e fuqishme e thellë e që të lidh ngushtë me dikë a me diçka dhe të bën ta duash me gjithë zemër e të mos kursesh asgjë për të. Ajo është një ndjenjë pëlqimi apo dashamirësie e përzemërt dhe adhurim për dikë a diçka. Mu kjo dashuri, kjo ndjenjë e thellë që pati për vendlindjen dhe bashkëfshatarët, atë e bëri të tillë siç është sot.

Dani, thuhej të ishte një djalë i pashëm, me mustaqe dhe i pa hile. Mustaqet i kishte jo të zakon të, prandaj e vlen t'i përmenden duke thënë se majat e tyre i zgjaste gjer te veshët dhe, si i tillë, me gjithë ata mustakë, dukej karakteristik. Përmendja e emrit të tij, tashti, nuk ka të bëjë me mustakët, por me qëndrimet që i kishte: që në djalërinë e hershme i kishte lindur një dashuri ndaj vendlindjes dhe njerëzve të tij. Por, ja që tani kishte një çrregullim të ndjeshëm që e pengon zhvillimin normal të gjërave.

Bota shpirtërore e tij pasqyronte një realitet objektiv. Dhe kjo vinte si pasojë e brutalitetit të

shoqërisë, asaj që me hu mbante pushtetin. Bota e tij reale ishte një produkt i njeriut-bishë të quajtur milic dhe do të mbetet gjithmonë në ndërgjegjen e milicit dhe pushtetit të atëhershëm. Ai pra, Dani, kishte një çrregullim dhe dëmtim të veprimtarisë psikike. Kishte një gjendje mendore jo të rregullt e cila ishte shkaktuar nga pikëpjekja e trupit të tij, që nga koka e deri te thembrat, me kërbaçin e milicit. Përjetimet i kishte të ethshme, sepse shumë shpesh përballej me të tilla ngjarje që e brengosnin pa masë, mbase edhe ia lëndonin shpirtin. E kishte zët pushtetin, njësoj edhe pushteti i rrinte gati: e torturonte, rrihte, duke i shkaktuar lëndime jo vetëm në shpirt, por edhe në trup, me përgjakje lëkure...

Shpesh, duke u marrë me kujtimet që i arrinin si fatkeqësi, në ecje e sipër ndalej dhe merrte frymë thellë dhe atë frymë e lëshonte me forcë për të shprehur brengosjen dhe mërzinë që e kaplonte. E si të mos merrte frymë ashtu thellë dhe të mos nxirrte me forcë tërë mllëfin që iu kishte grumbulluar brenda shpirtit të tij? Si të mos ishte i mërzitur kur as sesi nuk mund të çlirohej nga ai ankth i madh që e kishte kapluar këtu e disa vite më parë.

Kur do t'i shpaguhet ajo dashuri që pati për vendlindjen, për popullin, për atdheun? Apo, ndoshta ky ishte shpërblimi që i solli koha e cila sikur rrokullisej prapa. Ku mbetën ato dëshira të tij? E po, lirisht mund të thuhet se, ato, tretën diku

në brendinë e shpirtit të tij dhe bota që e rrethonte nuk çante kokën për të. Si kurrë më parë ndjente nevojën për shoqëri. Për një të dashur. Për fëmijë. Por, këto nuk i kishte. Kishte vetëm ankthin dhe vetminë. Ishte ftohur nga vetmia, dhembja e ankthi, kishte nevojë për një ngrohje shpirtërore dhe priste që t'i ndizej termostati dhe të ngrohte zemrën, shpirtin e ta shuante etjen e dashurisë. Nuk e dinte se çfarë do t'i sillte e nesërmja. Kur e mendonte këtë, ngrinte kokën lart sikur dëshironte të thoshte: "Vetëm zoti e di këtë. Ai është absolut. Ai i din të fshehtat. Zotëron gjithçka ekzistuese në botë!"

Edhe pse në atë gjendje të brishtë shpirtërore, sikur e kuptonte se e fshehta e të nesërme është e mbyllur në një kuti, e cila do të hapej posa të zbardhte dita e re dhe, kuptohet, pasi të ndodhte. As përpara e as prapa. As më herët e as më vonë. Në kohën e duhur. Zoti, pra është i përhershëm pa fillim dhe pa mbarim, për aq sa e besojmë. Nuk dremit asnjëherë dhe s'i kalon gjë pa hetuar. Asgjë nuk bëhet pa dijen dhe urdhrin e tij. Andaj, ai ngrichte kokën lart dhe sikur lutej nga zoti për pak dashuri dhe respekt njerëzor.

Ditën e kalonte duke shëtitur rrugëve të fshatit e gjumin e bënte ku e gjente nata. Kjo gjendje shpirtërore e bënte që të pinte dhe të dehej tej mase. Kur ishte esëll, mbushte gropat e rrugës së fshatit. Fshatarët e kishin kuptuar veprimin e tij dhe ia kishin lënë një lopatë. Atë e lente gjithkund.

Nuk ia prekte askush. Çdo ditë mbulonte gropat dhe të çarat e tokës. Si shpërblim, ndonjë nga vozitësit e rrallë, ia jepte ndonjë metelik. Ato i harxhonte në pije. Nganjëherë, blinte karamete dhe ato ua shpërndante fëmijëve të fshatit.

Ai kishte edhe do vese, të cilat u hynin në punë të tjerëve, në formën e përgojimit të portretit të tij. Nga ato vese ishte edhe dëshira ndaj pijes e cila, shpesh, i shkaktonte edhe dehje. Kur dehej, sytë i skuqeshin, i merrnin pamje të fryrë. Mandej, ani pse në atë gjendje, fytyra i merrte një pamje ngazëlluese, sikur në buzëqeshje dhe shkonte rrugës duke u luhatur dhe duke kënduar tinguj pa ndonjë harmoni. Janë këto momente, mbase të vetmet, kur ai e shqelmonte stresin. E mundte ankthin dhe mbizotëronte ndjenjat e frikës. Kësisoj sikur hynte në një botë të veten dhe shkonte rrugës duke thënë emrin e vet si me takt:

- Daaa-niiii! Daaa-niiii!

Kur takonte fëmijët e lagjes, nuk bënte ndonjë gjest për t'i frikësuar, por nxirrte qesen me karamete që i blinte, ose ia jepte pronari i të vetmes shitore në fshat, dhe ua shpërndante. Por, ai gjithnjë e kishte një kërkesë nga ata. Dëshironte që, edhe ata, si në kor, ta përsëritnin emrin Dani. Ata ia bënin qejfin e ai, në solo, e thoshte emrin e tij me takt:

-Daaa-niiii! Daaa-niiii! -Dhe derisa e thoshte emrin e vet, zëri i tij ishte paksa kumbues. Ashtu duke thënë emrin e vet, ngrëhte duart lart, hapte dy

gishtat e ndërmjetëm të të dy duarve dhe formonte shkronjën “V”, shkronjën e parë e nocionit “viktoria” që kur përkthehet në shqipe do të thotë “fitore”. Fëmijët i shkonin pas dhe përsërisin: “Daaa-niiii! Daaa-niiii!” -dhe ngrehnin po ashtu dy gishtat në formë të “V” lart, derisa ai ua bënte me duar për të pushuar:

- Mjaaaft! Mjaaaft! -u thoshte prapë ai, me atë zërin kumbues edhe pse ai zë i lartë e kumbues, nuk ishte zë frikësues për fëmijët. Ata ishin mësuar me të dhe me zërin e tij, por kur ky i thoshte për të dytën herë që ata të qetësoheshin, tani largoheshin dhe vazhdonin lojën e tyre e Dani shkonte rrugës që as vet nuk e dinte se ku do ta shpie.

3.

E po, kur njeriu gjendet në shoqëri me pijen, me atë pijen e fortë që e pëlqente Dani, ishin të parashikueshëm edhe ngjarjet që, zakonisht, shkojnë bashkë me pijet. Ja, pra, ishte dehur Dani atë të shtune dhe ashtu i dehur ishte nisur për në qytezë. Pasi kishte kaluar një copë rrugë, ashtu duke u luhatur, te Reka e thatë, ishte rrëzuar dhe kishte mbetur pa ndjenja.

Zakonisht në afërsi të Rekës së thatë, fshatarët hidhnin ngordhësitrat, ndërkaq emërtimin e kishte marrë ngase në atë lumë kishte shumë pak ujë. Të shumtën e kohës e sidomos gjatë ditëve të verës, ai thahej i tëri.

Mu aty, Dani ishte rrëzua, në afërsi të një kali të ngordhur. As e kishte ndjerë erën kundërmuese të ngordhësirës. Ishte përplasur, pranë saj dhe kushedi se në ç'ëndrra ishte zhytur.

Nga larg ishin dëgjuar lehje të qenve. Dani as i kishte dëgjuar lehjet, por ja se qentë, të nxitur nga era e mishit të ngordhur, vinin turr e vrap, duke u shtyrë se cili do të merrte ushqim më tepër. Ata sa vinin e afroheshin më tepër.

Dani, kishte hyrë në botën e ëndrrave e as që e ndjente se çfarë po ndodh rreth tij. Kafshët mishngrënëse ishin afruar te preja e tyre. Ishte një turmë e uritur. Por, kali i ngordhur nuk ishte preja e vetme. Ishte edhe Dani i shtrirë.

Qentë duke kërcënuar njëri tjetrin me gojë gjysmë të hapur e me dhëmbët e mprehtë, filluan ta shqyejnë ngordhësirën.

Ai, domethënë Dani, ende ishte pa ndjenja. Ende nuk mund të largohej nga ajo botë e ëndrrave. Ai ndjeu se ishte gjallë vetëm atëherë kur ndjeu një dhembje në këmbën e djathtë, ishte kjo dhembje që iu shkaktua nga një kafshim qeni. Ashtu i përgjumur dhe gjysmë i dehur, hapi sytë dhe para vetes pa një diçka si hije që ia kishte kapur këmbën. Ajo hije ishte një qen i uritur.

A thua është ky fundi i jetës së Danit. A thua do të jetë ky një largim i papritur nga ankthi, dhembjet dhe vuajtjet që ia solli ajo. Kot përpiqej t'ia hiqte qenit dhëmbët nga këmba nga e cila i vinte dhembje e hatashme. Qeni s'e lëshonte se

nuk e lëshonte. Pas një përpëlitje Dani, ashtu në siklet, arriti t'i bërtasë qenit: "Çup marraaa!" - dhe zgjati dorën, për ta frikësuar.

Por qeni e kishte kapur fort për skajin e pantallonave, duke ia lëshuar dhëmbët edhe në mish dhe nuk e lëshonte dot. Me atë rast edhe dy qen të tjerë i afroreshin tinëzisht. Mandej, befas, se si i erdhi një zë kumbues: "O ndihmom'ni marraaa! O m'shkytën qentë!"

Përreth tij nuk kishte kalimtar. S'dihej, i lutej zotit, apo kërkonte që britmën e tij të dëgjonte ndonjë kalimtar i rastit, apo ndonjë që do të qëllonte në fushë duke punuar.

4.

Nja pesëqind metra larg Rekës së thatë, Reshat Lana, me çifte në krah, kishte dalë në gjueti. Helbete, do të ndeshte ndonjë lepur, apo ndonjë thëllëzë. Ashtu, duke ecur nëpër një mezhde të një are, iu bë sikur dëgjoi një britmë. U ndal dhe mbajti veshin. Britma u dëgjua sërish: "O ndimom'ni marraa se më shkytën qentë!"

Ktheu kokën. Nga vendi ku ishte, mund të shihte vetëm qentë dhe ngordhësirën, të cilës iu ishin vërsulur ata. Nuk shihej njeri tjetër. Britma sërish arriti në veshët e tij, tani më e theksuar. Dëgjoi edhe një: "Of, kuku nonë, m'shkytën, marraa!" - ishte ky një zë si i përvaishëm i Danit. Zë lutës e plot dhembje. Sikur u lutej qenve të mos e shqyenin. Ta linin të qetë. Por, ata, as e dëgjonin.

E kishin kapur kush kah kishte mundur. Do ta shqyenin të tërin.

Reshat Lana, nuk priti më. Nisi të vrapojë andej kah vinte britma. Kur u afrua nja pesëdhjetë metra, larg Rekës së Thatë, pa qentë që iu kishin vërsulur katërçipërisht një njeriu që ai ende nuk e dinte se cili ishte. E shihte një të sulmuar nga qentë që bënte përpjekje për t'i larguar, duke u mbrojtur me duar, por cili ishte viktima e tyre, ende nuk mund ta njihnte. Duke parë një gjendje të tillë, Reshat Lana, nuk priti. Kapi çiftin dhe shkrepri një "bamm" në ajër.

Qentë, të befasuar nga krisma e pushkës, si t'u kishte rënë vetëtima, ikën me të katrat.

Dani, që kishte pësuar lëndime trupore, e sidomos në këmbë, i përgjakur, mezi arriti të ngrihej. Reshat Lana, iu afrua dhe pasi e pa, ashtu të përgjakur, i tha:

- O Dan zeza, po a ti t'e kanë a? - i foli duke e shikuar me dhembje dhe, me atë rast, sikur deshi t'i thoshte: "po ku të gjetën ty marraaa?..."

Dani që ishte kthjell tashmë nga pija, sikur i zënë në faj nga ajo që i kishte ndodhur, mbase edhe me fajin e vet, por që kishte përfunduar fatmirësisht mirë, ia ktheu:

- Unë, aga Çatë, e mos kofsha!

Çatë i thoshin shkurtimisht Reshat Lanës. Këtë "mos kofsha" e nxori nga brendia e shpirtit të tij, edhe ashtu të lënduar.

- Po sh'a lype k'tu marraaa ti? -ishte një e folur e zakonshme Reshat Lanës dhe e gjithë fshatit Mirasht... Pasthirrma "more" shqiptohej: "marraaa" dhe ky tingulli "a" i fundit zgjatej më tepër.

Ishte edhe kjo një e papritur. Një befasi dhe një e fshehtë që i erdhi nga zoti. Zoti deshi, qentë e sulmuan. Zoti deshi, shpëtimi i erdhi.

Reshat Lana, e kapi për krahu dhe filluan të ecnin drejt fshatit. Dani që ishte ngopur me ngjarje të tilla të pakëndshme për të, ngriti sërish kokën lart e sikur donte të thoshte: "O zot. Nuk di unë të lutem, apo nuk më kupton? Dua pak dashuri! Pak respekt! Një jetë paksa më të mirë! Mjaft më me vuajtje e ankth. Mjaft më me sprova të tilla... mjaft...mjaft! "

Pas kësaj ngjarje të trishtuar, a ishin këto mendimet e tij, apo pjellë e imagjinatës sime, ose te dyja së bashku, apo mbase të dyja nga pak. Këtë asnjëherë nuk e kuptova.

Sidoqoftë, Dani e kishte botën e vet. Ai, po, mundohej t'i përthekonte hallet që ia rëndonin shpirtin. Në botën e tij të brendshme kishte ende forcë frymëzuese dhe lëvizëse që ia zbuste gjendjen e brishtë që ia shkaktonte të papriturat dhe fshehtësitë e botës së jashtme.

X

1.

Në verandën e shtëpisë së Limit, ku ishim të ulur vetëm unë e Ramadan Fazë Kuqi, ishin vendosur shumë saksi lulesh nga më të ndryshmet. S'ka se si t'i ik bukurisë. Ajo ishte joshëse, mbi të gjitha ajo pamje ishte sundimtare mbi të shëmtuarën. Mbi të keqen. Mbi dhunën. Isha duke menduar sërish rreth bukurisë, kur dëgjova zërin e tij:

- Është kënaqësi të jetosh në një mjedis të tillë, ku çdo ditë mund të dëgjosh diçka të re. Diçka që të frymëzon dhe të jep inspirim për të krijuar. - Vazhdoi ai.

- Unë gjithnjë e kam dashur këtë qytezë. Kam jetuar për të. Por, të them të vërtetën, tani nuk po mundem të orientohem mirë. Objektet që i kam njohur e që nuk kishin ndryshuar fare, ishin Kisha, vila "Letafet", Xhamia e Çarshisë dhe shtëpia e Hysit Esad agës. Lagjja jonë thua se e tëra kishte ndryshuar, po edhe lagjet tjera, pos kësaj të jevgjve në të cilën ende ishin disa shtëpi të vjetra që i mbaj mend edhe unë. -tha ai.

Kujtimet e tij ishin shumë të kthjellëta. Gjatë bisedës, gjithnjë potenconte shtëpitë të cilat ishin prishur gati tridhjetë vjet më parë. Në vendin e tyre ishin vendosur shtëpi të reja ose ndërtesa shoqërore. Rrugët që ishin të mbuluara me kalldrëm dhe me katrorë gurësh, apo, vende-

vende, edhe me rrasa gurësh. ishin mbuluar tani me asfalt. Edhe lumi nuk ishte ai që kishte qenë. Jo vetëm që ishte shterur gati i tëri, por edhe shtrati i tij ishte thelluar dhe rregulluar mirë duke e murosur me gurë.

Kur foli për ndryshime në qytezë, më shikoi a isha me një mendje me të, apo vetëm atij i dukej ky ndryshim. Unë tunda kokën në shenjë miratimi e ai vazhdoi:

- Shtëpia e Canës qenka rrënuar e tëra. Në vendin e saj, përbri lumit, Mala e paska ndërtuar këtë shtëpi përdhese. Ndërkaq oborri i cili në atë kohë ishte i pa rrethuar, tani qenka rrethuar me mur përskaj rrugicës, e bile dhe me rretë të telit kah ana e lumit... – tha duke më shikuar me bisht të syrit, sikur dëshironte të më bindte se mbante mend ambientin e kaluar.

Kjo shtëpi për të cilën fliste Ramadan Fazë Kuqi, ishte përballë shtëpisë së Limit. Vetëm lumi i ndante.

- Aga Canë ka jetuar në këtë shtëpi. – vazhdoi ai dhe humbi nëpër kujtimet derisa merrej me një dromcë kohë të fëmijërisë së tij. Më pastaj, për një kohë, s’e foli asnjë fjalë, kurse pas pak sërish, qeshi dhe vazhdoi:

- Jetonte vetëm. E kishte vetëm një gomar. Çdo ditë shkonte në mal për dru. E di ti se gomari i tij ishte i mençur? – mendonte për Agën Canë derisa më shikonte në sy për të ma vërtetuar këtë që e thoshte, dhe vazhdoi:

- Gomari i tij nga mali, pa ndihmën e askujt e gjente shtëpinë e vet. Është për t'u çuditur, por ama të them të drejtën, unë mendoj se ai gomar ka pasur më shumë tru sesa disa persona që humbnin rrugën në kohë dhe hapësirë.

2.

Pa dashje m'u kujtua fqinji im Meta, i cili me vite të tërë kishte bredhur nëpër Evropë dhe në fund ishte kthyer i thyer në moshë, pa asnjë metelik në xhep. Nuk i kishte vërejtur as fëmijët e vet duke u rritur. Vinte nganjëherë në tre apo pesë vite ia mbushte barkun gruas dhe shkonte. Humbiste pa shenjë e pa dorë, për t'u kthyer sërish pas disa viteve. Por, ama, atëherë ishte i ri dhe e "hante tregu". Tash në pleqëri është kërrusur i tëri dhe si duket më nuk e përfill askush, andaj është kthyer në shtëpi të vet. Nuk e ka parë as babanë e tij para vdekjes. Bile as në varrim nuk ka marrë pjesë.

Këtu Ramadani, kishte plotësisht të drejtë. Meta, fqinji im, e kishte humbur rrugën në kohë dhe hapësirë. Aspak më i mirë se ai nuk ishte as Meni. Ky edhe më keq.

Kishte lënë gruan dhe një vajzë dhe ishte rimartuar me një të huaj. Derisa ishte i aftë për punë, ajo e mbante pranë vetes. Mirëpo, kur këtë filluan ta rëndojnë vitet e pleqërisë, ajo e përzuri. E vetmja zgjidhje e tij ishte që të kthehet te gruaja e parë. Ajo, nuk iu hakmor. E pranoi si burrë dhe

si zot shtëpie. Bile e kuroi derisa lëngonte nga një sëmundje deri në vdekjen e tij.

- Është mirë, këtu. -tha ai, duke m'i prerë mendimet. - Më pëlqen jeta... -tha sërish pa pritur miratim nga unë. - Është diçka e veçantë që më tërheq. - ngriti zërin dhe shikoi kah kopshti dhe, mendova, duhet të ketë edhe ai atë ndjesi të asaj bukurie që sillte aromë trëndafilash.

- Aha! -ia bëra instinktivisht, pa e dëgjuar se ç'foli.

3.

Nga dera e hyrjes së shtëpisë, doli një grua rreth të pesëdhjetave. Ishte një grua e mbajtur mirë për nga shëndeti e me një trup mesatar. Nuk e njihja, ngase ishte hera e parë që e takoja. Më përshëndeti dhe u ul përbri Ramadanit.

- Është gruaja ime. -tha ai. -Është nga Fieri, u njohëm në Suedi. Me profesion është arsimtare. - përfundoi ai .

- Më vjen mirë që ju njoha zonjë, si ju duket këtu te ne? -e pyeta, vetëm sa për ta hapur me të një bisedë.

- Mirë, vërtetë më pëlqen ky vend. Bashkëshorti më ka treguar shumë për Lugajën. Nga rrëfimet e tij tash Lugaja po më duket e njohur! -tha ajo sa për të ma bërë me dije se kishte marrë mjaft informacione për qytezën

- Është shumë interesante, të gjithë që dëgjojnë diçka për Lugajën, apo edhe qëndrojnë

diku me ndonjë person nga Lugaja, kanë dëshirë ta vizitojnë. Nuk është ndonjë territor edhe aq i madh. Por, ja, në vete ngërthen dy qyteza që janë larg njëra tjetrës nja njëzet kilometra. Qyteza nuk është edhe aq e madhe, por i ka veçantitë e veta. Jemi të lidhur për të, është një zjarr që na tërheq. - E thashë këtë dhe u treta në mendime që më shkonin rreth qytezës, Lugajës...

- Është diçka e papërshkrueshme, por qyteza i tërheq si fushë magnetike banorët e vet. Është një zjarr magjik që shpërthen në brendi të shpirtit të lugajasve e që i bën ata të kthehen dhe ta shuajnë mallin, duke u çmall me bukuritë dhe ndodhitë e saj.

- Herët a vonë, të gjithë ata që janë larguar për shkaqe të ndryshme kthehen në vendlindje për ta kaluar pjesën e jetës së mbetur. -e plotësova mendimin që e kisha nisur.

- Kam dëgjuar se Presheva e ka sherrin e madh. Dhe emri i kësaj qyteze është i shënuar në dyert e mëdha të Stambollit. -tha ajo dhe qeshi.

- Do të kisha pasur dëshirë të kuptoj arsyen e kësaj. Deri më tani nuk më ka rastisur të dëgjoj arsyen e vërtetë të domethënies së kësaj fjalie por ama thonë: "Ju të Preshevës e keni sherrin e madh" -tha ajo dhe nguliti shikimin kah unë. Sikur kërkonte një përgjigje dhe atë përgjigje e priste me padurim.

- Vendësit mburren me këtë epitete. Por, ama, mikpritjen e kemi veçanti. Krejt me çka

disponojmë e hedhim në tryezë për mysafirin. Nuk kursehet asgjë kur është fjala për mysafir. Kemi edhe një të veçantë. I çmojmë tepër ardhacakët. Këtë të veçantë e kemi trashëguar prej kohësh dhe s'e kemi ndryshuar akoma. - U ndala dhe pashë sesi më shikonin që të dytë. Për Ramadanin nuk ishte kjo një e panjohur. Ai i dinte këto, por për gruan, nuk ishin të njohura adetet e zakonet e Lugajasve.

- Thënia për sherrin e madh... - vazhdova unë, - nuk na është hequr asnjëherë. Por, kjo as na mundon fare. E sa i përket legjendës që ka të bëjë me "sherrin", ka dy rrëfime e tre versione që flasin për këtë thënie, por cila është e vërteta nuk e di askush. Dy versione të legjendës thonë se ky epitot e ka gjenezën nga koha e sundimit turk. Ndërsa, i treti, flet për kohën e sundimit të Austro-Hungarisë, - i thashë unë, duke parë se ajo mbante një shikim këmbëngulës. Jo vetëm asaj, por, edhe Ramadanit të Fazë Kuqit i bëri përshtypje ky reagim imi kaq i shpejt. Sikur nuk e priste ai ndonjë përgjigje. Mbase edhe nuk ka dëgjuar për këtë legjendë.

- I pari rrëfim, - vazhdova unë, - ndërlidhet me rebelimin e banorëve të Preshevës ndaj pushtetit të atëhershëm. Legjenda thotë se banorët e Preshevës ishin rebeluar dhe nuk donin që t'ua paguanin tatimin pushtetit turk. Qeveria e atëhershme otomane, për ta shtypur këtë rebelim kishte dërguar një njësit special nga Turqia, për ta

shtypur popullatën e këtushme. Urdhri ishte i prerë: Të digjet Presheva! - Thashë unë dhe shikova ata. Që të dytë m'i kishin ngulitur sytë dhe nuk thanë asnjë fjalë. Ishte hera e parë që dëgjonin legjendën për "sherrin..."

Duke parë se legjenda që rrëfeva unë ngjalli interesim te ta, unë vazhdova edhe më: -Legjenda më tej thotë: eprori që kishte marrë përsipër këtë detyrë nuk e kishte ditur se ku është Presheva, andaj me të arritur në Kumanovë, kishte pyetur një kalimtar të rastit për këtë qytezë. Kalimtari, rastësisht kishte qëlluar preshevar. Duke parë atë njësit të armatosur deri në dhëmbë, ishte përgjigjur se ata kishin mbërritur dhe qëndronin mu në Preshevë. - Ua thashë triumfalisht dhe u ndala, mora frymë dhe i kënaqur që më dëgjonin me vëmendje, qesha. Qeshën edhe ata, por si duket ata qeshën me gjeturinë e kalimtarit të rastit, vazhdova:

- Eprori, pa një pa dy, jep urdhër që t'u jepej flaka shtëpive. Dhe në vend se të digjeshin shtëpitë e Preshevës, digjeshin shtëpitë e Kumanovës. Prej atëherë këndohet kënga në gjuhën turke e që një nga vargjet e asaj kënge është edhe ky: "*Jandi Kumanova, tutushti Preshova...*" - mu duk se fillova të këndoja këtë këngë.

Shikova për rreth, ata pritnin edhe më tutje nga unë që të vazhdoj rrëfimin. Unë që kisha nisur vërtetë të këndoja këngën, ashtu në mënyrë të

pavetëdijshe, e ndala të kënduarit dhe vazhdova:

- Kjo këngë është përkthyer edhe në gjuhën shqipe dhe këndohet kështu:

"Ç'na u dogj, ç'na u dogj Shkupi

Shkupi, Kumanova

Ma i miri na ishte

Djali nga Preshova!"

Ramadani i Fazë Kuqit më shikoi drejt në sy. Mbase mendonte në vete "prej nga e di ky, këtë gjë, ose ku e ka dëgjuar këtë?" Kurse unë, meqë i kisha përmendur dy legjenda e tre versione, m'u desh që të vazhdoja me versionin e dytë.

- Ndërkaq rrëfimi i dytë që ndërlidhet me këtë epitë, ka dy versione. I pari daton po ashtu nga koha e sundimit otoman dhe versioni i dytë daton nga pushtimi austro-hungarez. Legjenda është identike, andaj do ta rrëfej atë të kohës së pushtimit austro-hungarez. Këtu mora frymë thellë, shikova edhe njëherë anash dhe më pas vazhdova:

- Thuhet se Preshevarët, pas një sulmi që u kishin bërë ushtrisë austro-hungareze, ishin zbrapsur në një drejtim të panjohur, duke lënë gjurmë të rrejshme. Në të vërtetë, kuajt i kishin mbathur mbrapsht dhe duke ndjekur gjurmët e patkonjve, austro-hungarezët ia kishin mësyre drejtimit të gabuar. -e thashë dhe u ndala për një çast. Ata edhe kësaj here nuk u duruan pa qeshur. Legjendë interesante, por që mund të ketë diçka të

vërtetë. Sot e kësaj dite një dhiare në malin që gjendet mbi Puset e Lajthisë, mban emërtimin “udha e nemcit” (në përkthim: rruga e gjermanit). Nuk është e qartë se cila nga këto rrëfime është më e saktë. Apo ndoshta që të dyja janë të imagjinuara. Sidoqoftë, kësaj qyteze të vogël, i ka mbetur ky epitete dhe për të thuhet: “Presheva është e vogël por sherrin e ka të madh”!

Dhe thënia tjetër: “Sherri i Preshevës n’derë t’ Stambollit” -përfundova unë rrëfimin tim.

4.

Zonja që ishte ulur përbri burrit të vet, duke shikuar herë atë e herë mua, tha:

- E mendoja pak më ndryshe Preshevën. Ramadani në rrëfimet e tij thoshte se aty është parajsja! -foli zonja dhe qeshi. -Pastaj qenka për t’u çuditur sesi në një vend kaq të vogël, shqiptimi i disa fjalëve po ndryshuaka nga fshati në fshat. Ja, ata të fshatit Mirasht, nuk po e theksonin dot, në disa raste, shkronjën “j”. Pjeprit po i thoshin “pepni” e vjeshtës “veshta”. Ata të atij fshatit, në verilindje të Lugajës, kishin vështirësi të shqiptojnë tingullin “y”, për ata po ekzistua vetëm tingulli “i” -tha ajo duke qeshur dhe shikoi kah i shoqi për t’u siguruar në ia miratonte ato që i tha ajo me një theks të posaçëm të jugut të Shqipërisë. Të folurit e saj ishte i rrjedhshëm. Një e folur që rrallë dëgjohej në Lugajë.

Ramadan Fazë Kuqi, pohoi me kokë duke ia miratuar atë që ajo e kishte vërejtur për një kohë shumë të shkurtër të qëndrimit në Lugajë. Por, ama, pa e zgjatur më temën për të folurit e fshatrave të Lugajës, vazhdoi:

- Po a s'është parajsë kjo? -bëri me dorë ai kah oborri i shtëpisë i cili ishte i mbjellë me lloj-lloj lulesh. Pastaj, u ngrit dhe me duar i tregoi kodrën me tërë atë gjelbërim dhe pemë të llojeve të ndryshme.

- Shihe këtë gjelbërim dhe këtë natyrë kaq të bukur. Këta drurë të rrallë. Nuk flasin këto për parajsën të cilën ta kam rrëfyer unë? Ku e ke shijuar këtë erë kaq të mirë. - tha dhe e ofroi hundën në një saksi për të shijuar aromën e luleve. Këtë erë të flladit të muzgut të parë nuk e ke askund në botë, vetëm këtu e gjen. - -Foli ai duke fërkuar gjoksin me duar dhe duke qeshur e duke bërë: "Ohohoho! Ohohoho!".

Shihej qartë se ishte përmalluar për çdo pëllëmbë toke të vendlindjes së tij. Edhe për aromën e luleve e kishte një mall. S'e kishte harruar, as flladin e muzgut të parë.

Ishin këto veçanti të vendlindjes që e mbanin ende të gjallë. Kujtimet për ditët e fëmijërisë dhe të rinisë së hershme të kaluara këtu e tërhiqnin edhe më shumë.

-Mirë është të kthehemi përgjithmonë këtu. Unë do të përkujdesesha për kopshtin dhe kodrën,

ndërsa ti do të punoje si arsimtare në shkollë. -i tha asaj, e shikoi në sy.

Sikur kërkonte një përgjigje nga ajo. Por nuk e di, e kishte me gjithë mend apo jo. Ngase, me të mbaruar këtë mendim, qeshi nën buzë dhe drejtoi shikimin kah kopshti i shtëpisë së Limit. Dyzet vitet e kaluara në Skandinavi, mbase e kishin bërë të veten. Ia kishin prerë kujtimet. Ia kishin bërë copë-copë. Tani mundohej t'i mbledh dromcat e tyre dhe të përkujtojë të shkuarat e tij. E ato ishin shumë dhe të shpërndara në vite. Duhej kohë për shpalosje.

Fund